

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА

Кафедра фінансів і банківської справи
Секція державного управління і права

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
з дисципліни «**ЗАКОНОТВОРЧІСТЬ, НОРМОТВОРЧІСТЬ ТА**
ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ»
для студентів спеціальності
281 Публічне управління та адміністрування

Полтава 2019

Навчальний посібник з дисципліни «Законотворчість, нормотворчість та правореалізація» для студентів спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування. – Полтава : ПолтНТУ, 2019. – 113 с.

Укладач: І. О. Пасічна, доцент секції державного управління і права кафедри фінансів і банківської справи, кандидат юридичних наук.

Відповідальний за випуск: відповідальна за роботу секції державного управління і права кафедри фінансів і банківської справи І.О. Кульчій, кандидат наук з державного управління, доцент.

Рецензент: Божко В. М. – завідувач кафедри кримінального та адміністративного права і процесу Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доцент, д. ю. н.

Затверджено науково-методичною радою університету

Протокол № ____ від _____ 2019 р.

ЗМІСТ

Тема 1. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ВИДИ НОРМОТВОРЧОСТІ	4
1.1. Нормотворчість: поняття, функції та принципи.....	4
1.2. Види нормотворчості держави і суспільства.....	8
1.3. Нормотворчий процес.....	11
1.4. Нормотворча техніка. Нормотворча термінологія, правові дефініції, юридичні конструкції.....	14
1.5. Юридичні помилки в нормотворчій діяльності.....	23
Тема 2. ЗАКОНОТВОРЧІСТЬ	29
2.1. Поняття законотворчості.....	29
2.2. Поняття, ознаки та види законів.....	30
2.3. Особливості та стадії законодавчого процесу. Розгляд і прийняття законів Верховною Радою України.....	33
Тема 3. ПРАВОВІДНОСИНИ ЯК ФОРМА ІСНУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ	40
3.1. Правовідносини: поняття, ознаки, види. Взаємозв'язок норм права і правовідносин.....	40
3.2. Структура правовідносин.....	46
3.3. Юридичні факти як підстави виникнення правовідносин.....	54
3.4. Правові презумпції як спосіб установлення юридичних фактів. Правові аксіоми, фікції, преюдиції.....	58
Тема 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА	62
4.1. Поняття та основні ознаки реалізації права.....	62
4.2. Форми і способи реалізації права.....	65
Тема 5. ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА ЯК ФОРМА ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ	72
5.1. Поняття та ознаки застосування права.....	72
5.2. Підстави, форми і функції застосування права.....	75
5.3. Основні вимоги до правильного застосування норм права.....	76
5.4. Стадії застосування норм права.....	77
5.5. Акти застосування норм права, їх ознаки та види. Правозастосовна техніка.....	81
Тема 6. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ТА ПОДОЛАННЯ КОЛІЗІЙ І ПРОГАЛИН У ЗАКОНОДАВСТВІ	86
6.1. Поняття і загальна характеристика тлумачення норм права.....	86
6.2. Способи (методи) тлумачення норм права.....	89
6.3. Види тлумачення норм права.....	92
6.4. Акти тлумачення норм права.....	95
6.5. Прогалини в законодавстві та способи їх подолання. Аналогія закону. Аналогія права. Колізії в законодавстві.....	98
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	105

Тема 1. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ВИДИ НОРМОТВОРЧОСТІ

- 1.1. Нормотворчість: поняття, функції та принципи.
- 1.2. Види нормотворчості держави і суспільства.
- 1.3. Нормотворчий процес.
- 1.4. Нормотворча техніка. Нормотворча термінологія, правові дефініції, юридичні конструкції.
- 1.5. Юридичні помилки в нормотворчій діяльності.

1.1. Нормотворчість: поняття, функції та принципи

У будь-якій правовій, демократичній, соціальній державі правотворчість органів державної влади займає провідне місце. Це пов'язано, насамперед, із тим, що наслідком правотворчості є виникнення певних суспільних відносин, які можуть змінюватися та припинятися під дією норми права. Нормотворчість є частиною правотворчості, тобто поняття «нормотворчість» вужче за поняття «правотворчість», виходячи із співвідношення понять «норма права» та «право». Хоча в юридичній науці є й інші погляди на цю проблему. Так, одні вчені ототожнюють ці поняття, інші – розрізняють, зокрема вважають, що нормотворчість включає в себе правотворчість, що, на нашу думку, є дискусійним, оскільки не всі акти, створені в результаті правотворчої діяльності містять норми права.

Нормотворчість (за визначенням О.Ф. Скакун) – офіційна діяльність уповноважених суб'єктів держави та громадянського суспільства по встановленню, зміні, призупиненню і скасуванню правових норм, їх систематизації. Головне призначення нормотворчості – формулювання нових правових норм, котрі притаманні соціальним відносинам, тобто моделювання суспільних відносин, які з позицій держави або громадянського суспільства є бажаними чи обов'язковими.

За М.В. Цвіком, **нормотворчість** – це врегульована законодавством діяльність уповноважених державних органів щодо розробки та прийняття нормативно-правових актів, які містять загальні правила поведінки (норми права).

В юридичній науці **нормотворчість** визначається як основна складова правотворчості, що являє собою вид юридичного процесу, здійснюваного уповноваженими суб'єктами, в результаті якого воля політичних сил, які перебувають при владі (народу, класу, соціальної групи), зводиться до закону, виражається у вигляді норми права в певному джерелі права.

Ознаки нормотворчості:

- 1) здійснюється уповноваженими суб'єктами:
  - а) державою, її органами (парламентом, урядом, міністерствами, місцевими адміністраціями тощо);
  - б) громадянським суспільством (народом), його організаціями;
- 2) є формою владної вольової діяльності уповноважених суб'єктів, яка включає в себе вивчення, узагальнення і систематизацію типових конкретних правовідносин, що виникають у суспільстві; є не диктатом волі уповноважених суб'єктів, а процедурою формулювання норм, котрі властиві соціальним відносинам, стали типовими діями їх учасників;
- 3) виражається у санкціонуванні існуючих чи встановленні нових, зміні чи призупиненні чинних і скасуванні застарілих правових норм на підставах, передбачених законом;
- 4) набуває завершення в письмовому акті-документі, що називається нормативно-правовим актом, наприклад законом. Результат нормотворчої діяльності може мати інші юридичні (зовнішні) форми вираження – нормативний договір, судовий прецедент, правовий звичай;
- 5) здійснюється відповідно до правового регламенту, тобто з дотриманням процедури підготовки і прийняття акта.

Різновидом і складовою нормотворчості є законотворчість.

Законотворчість – це процес творення закону від законотворчого замислу, прогнозування, розроблення законопроекту до введення його в дію, тлумачення та можливого подальшого коригування (зміни, доповнення). Вирішальним і відповідальним процесом законотворчості є законодавча діяльність парламенту. В Україні це основна конституційно-правова форма ухвалення законів; у передбачених законом випадках закони можуть ухвалюватися на всенародному референдумі. Коло суб'єктів нормотворчості є ширшим за законотворчість, оскільки нормотворчість є процесом творення не лише законодавчих актів, а й усіх нормативно-правових актів у державі (указів президента, постанов уряду, рішень органів місцевого самоврядування та ін.). А коло суб'єктів законотворчості є ширшим за законодавчу діяльність. Якщо законодавча діяльність в Україні здійснюється виключно парламентом, то в законотворчості поряд з депутатами парламенту беруть участь інші суб'єкти законодавчої ініціативи (президент, уряд) тощо.

Функції нормотворчості – напрями діяльності зі встановлення, зміни або скасування правових норм, створення і розвитку системи законодавства.

Основні функції нормотворчості:

1. Функція первинного регулювання суспільних відносин – створення і ухвалення нових правових норм, що відбуваються в тих випадках, коли суспільні відносини раніше не регулювалися і виникла необхідність в цьому

вперше. Наприклад, лише з розвитком космічних досліджень виникла потреба в регулюванні відносин у цій сфері – з'явилося космічне право.

2. Функція оновлення існуючого нормативно-правового матеріалу, його деталізації здійснюється відповідно до потреб суспільного розвитку внесенням змін і доповнень до приписів нормативно-правових актів; санкціонування вже існуючих норм, наприклад, правових звичаїв тощо. Не повинно бути дисбалансу між темпами оновлення законодавства і рівнем розвитку суспільства. Деталізація права відбувається також шляхом створення відповідних підзаконних актів, приписи яких деталізують ті норми права, що закріплені у приписах законів. Оновленню нормативно-правового матеріалу сприяє скасування віджилих правових норм; анулювання, призупинення чи продовження дії нормативного акта.

3. Функція усунення прогалин у праві – заповнення повного чи часткового пропуску в чинних нормативних актах необхідних юридичних норм шляхом формулювання норм, яких бракує. Прогалина виявляється під час застосування норм права – у суді, адміністративній діяльності, тобто внаслідок узагальнення судової та адміністративної практики. Діяльність щодо усунення прогалин у праві здійснюють суб'єкти нормотворчості. Суб'єкти правозастосування можуть тільки долати їх.

4. Функція систематизації нормативно-правового матеріалу – облік, упорядкування, об'єднання, доповнення нормативно-правових актів. Організаційною формою цієї функції є кодифікація нормативно-правових актів, що передбачає обґрунтоване його оновлення, усунення прогалин.

Принципи нормотворчості – загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, які слугують основними засадами імперативного характеру, на підставі яких створюються нормативно-правові акти.

Загальні принципи нормотворчості:

1. Гуманізм – формування нормативно-правових актів на основі міжнародних стандартів прав людини, створення умов і механізмів їх втілення в життя суспільства і держави.

2. Демократизм – встановлення і забезпечення вільного порядку розробки, обговорення й ухвалення нормативно-правових актів; створення законодавчих процедур, які забезпечували б вираження в законі волі народу, врахування свободи більшості при дотриманні прав меншості, погодженість інтересів суспільства, соціальних груп, людини; недопущення як незаконного тиску на законодавчу діяльність парламенту, так і свавілля з боку парламенту. Цей принцип означає також широку участь народу в обговоренні проектів законів, у консультативних і законодавчих референдумах; урахування альтернативних проектів законодавчих актів і громадської думки,

підтримку народної нормотворчої ініціативи; зважене ставлення до парламентської опозиції.

3. Толерантність – виявлення та урахування законоутворюючих погоджених інтересів, створення певних теоретичних конструкцій, загальної моделі вираження і захисту інтересів різних соціальних і етнічних груп, упорядкування соціальних, релігійних і етнічних конфліктів, компроміс інтересів. У сучасних умовах немає такої соціальної групи, задоволення інтересів якої, при ігноруванні інтересів інших груп населення, могло б забезпечити якість і ефективність результатів нормотворчості. Необхідна згода всіх основних соціальних прошарків суспільства, їх толерантність. За допомогою нормотворчості досягається авторитетне посередництво, спрямоване на примирення, рівновагу правовірних інтересів сторін.

4. Гласність – відкрите для громадськості, вільне і ділове обговорення проектів нормативно-правових актів, інформування про них населення, прозорість їх обговорення в парламенті. Гласність і відкритість дають можливість громадянському суспільству встановити контроль за законодавчим процесом, вчасно коригувати проходження нормативних актів.

5. Законність – додержання ієрархії нормативно-правових актів при їх складанні та прийнятті їх законним шляхом відповідно до конституційно закріпленого процесу нормотворчості. Цей принцип означає, що всі звичайні закони приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй та міжнародним угодам, укладеним за участю України. Акти органу нижчого підпорядкування не можуть суперечити акту вищого органу. Закони, ухвалені всеукраїнським референдумом з питань визнання нечинним будь-якого закону або окремих його положень, мають вищу юридичну силу стосовно закону, ухваленого Верховною Радою України. Принцип законності передбачає наявність механізму перевірки Конституційним Судом нормативно-правових актів щодо відповідності їх Конституції, а також можливість зміни закону чи припинення його дії винятково законом, який має однакову з ним або вищу юридичну силу.

6. Верховенство права – зміст нормативно-правових актів повинен відповідати конституційним засадам, ідеалам правової держави і міжнародним стандартам захисту прав людини.

7. Науковість – залучення до розробки нормативних актів кваліфікованих фахівців із відповідних галузей науки, котрі мають необхідні знання і досвід; наявність глибокої обґрунтованості відповідності нормативного акта потребам розвитку суспільства та інтеграції держави у європейський простір, що міститься в науковій концепції. Проведення наукової експертизи, проектів нормативно-правових актів, щоб запобігти їх

прийняттю з недостатньо обґрунтованими положеннями, прогалинами, суперечностями.

8. Професіоналізм – наявність не тільки знань, а й навичок, умінь зі складання нормативних актів, що передбачають залучення фахівців у відповідних сферах суспільного життя, врахування узагальненої практики реалізації чинних правових норм, у процесі якої виявляються їх помилки, прогалини, колізії, фактично недіючі норми, їх застарілість, невідповідність реаліям життя.

Спеціальні принципи нормотворчості:

1. Цільове спрямування – створення нормативно-правового акта відповідно до мети, предмета правового регулювання, з використанням відповідних правових засобів, типів та методів правової регламентації.

2. Системна погодженість – узгодження прийнятого нормативно-правового акта з функціонуючими, тобто прийнятими раніше, а також з чинними міжнародними договорами.

3. Оперативність – швидке реагування на зміни в суспільстві, їх врахування при плануванні нормативних актів; незволікання підготовки проектів нових, скасування застарілих та вдосконалення чинних нормативних актів.

4. Поєднання динамізму і стабільності – досягнення стабільності законодавства шляхом створення досконалого нормативного акта з орієнтацією на його якомога більшу тривалість та можливість вносити до нього доповнення і зміни у разі необхідності.

5. Планування – складання, додержання планів розробки і ухвалення нормативно-правових актів, строків їх скасування чи зміни, приведення чинних актів у відповідність із прийнятими. Планування передбачає правове обґрунтування необхідності видання чи вдосконалення нормативних актів (заповнення прогалин, усунення колізій).

6. Техніко-юридична досконалість – упорядкування нормативно-правових актів з додержанням обов'язкових правил, способів, прийомів юридичної техніки, лінгвістичних стандартів їх мови тощо.

1.2. Види нормотворчості держави і суспільства

У сучасних демократично орієнтованих державах нормотворчість здійснюється двома соціальними інститутами:

- державою в особі державних органів та їх посадових осіб;
- громадянським суспільством (на референдумі) та його окремими суб'єктами.

Види нормотворчості держави за юридичною силою актів:

1. Конституційна нормотворчість – нормотворча діяльність, пов'язана з підготовкою і прийняттям конституції, внесенням змін і доповнень до неї. У конституційній діяльності головну роль відіграє народ, що бере участь у конституційному референдумі, і парламент.

2. Законодавча нормотворчість – нормотворча діяльність, пов'язана з підготовкою і прийняттям законодавчих актів. У законодавчій діяльності України головну роль відіграє законодавчий орган держави – Верховна Рада України. Вона володіє монопольною законодавчою компетенцією, тобто виключним правом на прийняття (зміну, доповнення, скасування) законів і колом повноважень з їх прийняття, передбачених Конституцією та іншими законами.

3. Підзаконна нормотворчість – нормотворча діяльність, пов'язана з підготовкою і прийняттям підзаконних актів. Підзаконну нормотворчість здійснюють практично всі державні органи на підставі і відповідно до чинних законів, ухвалених парламентом. Юридична сила прийнятих державними органами нормативно-правових актів залежить від рівня та обсягу їх повноважень, які визначаються місцем, котре кожний з них займає у системі органів держави (глава держави – Президент України; виконавча влада загальнонаціонального масштабу – Кабінет Міністрів України, центральні органи - міністерства, комітети; виконавча влада місцевого значення: голови державних адміністрацій на місцях; відділи, управління та інші служби місцевих органів виконавчої влади; керівники державних підприємств і установ як суб'єкти локальної нормотворчості).

Різновидом нормотворчості є укладення угод нормативного характеру між окремими суб'єктами права, які мають різну юридичну силу, оскільки можуть укладатися на міжнародному, регіональному та місцевому рівнях, а також між суб'єктами державного устрою.

Види нормотворчості за формами участі в ній держави:

– безпосередня нормотворчість: розроблення і ухвалення нормативно-правових актів (а також їх зміна, доповнення, скасування, систематизація);

– санкціонована нормотворчість: а) закріплення актів, ухвалених громадськими організаціями; б) попередній дозвіл на видання таких актів; в) санкціонування норм-звичаїв;

– спільна нормотворчість: спільне прийняття нормативного акта (договору) на галузевому, професійному та регіональному і місцевому рівнях. Це можуть бути спільні акти: а) державних органів і громадських

об'єднань (профспілок); б) місцевих органів виконавчої і представницької влади; в) двох і більше органів виконавчої влади;

– делегована нормотворчість: делегування нормотворчих повноважень вищого органу держави нижчому; делегування місцевими державними адміністраціями нормотворчих повноважень органам місцевого самоврядування і навпаки. Акт, прийнятий у межах делегованих повноважень, наділяється юридичною силою, яка є рівною силі актів, що приймаються органом, котрий їх делегує.

Види нормотворчості громадянського суспільства за суб'єктами:

1. На загальнонаціональному рівні – законотворчість народу (громадянського суспільства) – всенародний референдум. Це засадна конституційно-правова форма ухвалення законів та договорів громадянським суспільством (Маастрихтський договір у Франції та Ірландії затверджувався всенародним референдумом). Референдум – це народне голосування з питань загальнодержавного і місцевого значення. Рішення, що приймаються на референдумі, мають вищу юридичну силу порівняно зі звичайними законами і не потребують подальшого затвердження парламентом. Змінити або скасувати їх можна лише шляхом проведення повторного референдуму.

В Україні рішення, ухвалені всенародним референдумом, мають найвищу юридичну силу і не потребують будь-кого затвердження парламенту, їх зміна, скасування можливі лише в результаті проведення повторного референдуму.

2. На регіональному і місцевому рівнях – підзаконна нормотворчість суб'єктів громадянського суспільства:

1) територіальної громади – місцевий референдум або загальні збори громадян (статут територіальної громади; акти-рішення, що є актами вищої юридичної сили в межах територіального утворення – села, селища, міста);

2) органів місцевого самоврядування (рад, їх виконавчих комітетів та голів) – їх нормотворчість близька до нормотворчості державних органів і водночас утворює особливий, відокремлений від держави, вид нормотворчої діяльності. Право ухвалювати нормативно-правові акти (рішення) надається представницьким органам місцевого самоврядування і головам комунальних (муніципальних) утворень міста, селища, села, їх акти діють у суворо визначених територіальних межах;

3) громадських об'єднань (профспілок та інших організацій, їх посадових осіб) – зазвичай виключається самостійне прийняття ними норм права. Участь громадських об'єднань у нормотворчості відбувається шляхом: а) делегування їм державою нормотворчих повноважень (на певний строк та відповідно до встановленої законом процедури); б) санкціонування

державою актів, що ними прийняті; в) спільне ухвалення актів разом з державою. У таких випадках норми громадських об'єднань набувають властивостей правових норм, охоронюваних державою;

4) трудових колективів (колективні договори і угоди).

Види нормотворчості **за формою**: первинна (первинне законодавче врегулювання найбільш важливих суспільних відносин), поточна (повсякденний процес прийняття, зміни, скасування норм права), кодифікаційна (створення систематизованого нормотворчого акта вдосконаленням старих правових норм, що виправдали себе, і введенням нових, їх узгодженням).

1.3. Нормотворчий процес

Нормотворчий процес – це спеціальна організаційно-юридична діяльність уповноважених суб'єктів, яка становить систему самостійних, логічно завершених стадій і організаційно-технічних дій з ініціювання, підготовки, розроблення, розгляду та прийняття нормативно-правового акта.

Пропонуємо класифікацію стадій (поділених на етапи) нормотворчого процесу в узагальненому вигляді – у поєднанні процесів ухвалення законів і підзаконних актів:

I. Передпроектна стадія:

1. Нормотворча (законодавча) ініціатива – вмотивоване подання (пропозиція) суб'єктів нормотворчої (законодавчої) діяльності, а також спеціально уповноважених органів, організацій і осіб про ухвалення, внесення змін або скасування норматив неправового акта. До нормотворчої ініціативи спонукає об'єктивна потреба у правовому регулюванні конкретних суспільних відносин (юридичний мотив). Формування юридичного мотиву – це, скоріше, етап законотворчості, ніж законодавчого процесу.

Право законодавчої ініціативи в Україні відповідно до Конституції України мають: Президент України, народні депутати, Національний банк України, Кабінет Міністрів України – має виключне право на внесення проекту закону про Державний бюджет України. Проект закону вноситься переважно письмово за підписами його ініціаторів з визначеними супровідними документами. Надходження проекту закону фіксується реєстрацією в апараті Верховної Ради України. Щодо нормотворчої ініціативи підзаконних нормативно-правових актів, то вона майже зливається з наступним етапом.

2. Прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта означає включення відповідної пропозиції до плану нормопроектних

робіт певного органу; обговорення пропозицій щодо складу майбутньої робочої групи з підготовки проекту акта.

II. Проектна стадія (нормопроекування):

3. Підготовка тексту проекту нормативно-правового акта уповноваженими суб'єктами нормотворчості (аналіз існуючих норм, вивчення світового досвіду, формулювання норм права).

Початкова розробка проекту може проводитися фахівцями за конкурсом, дорученням або договором. Підготовці проекту акта має передувати розробка правової к о н ц е п ц і ї. У концепції мають бути характеристика предмета і мети нормативно-правового акта, його основні положення, передбачені можливі наслідки застосування його норм. У концепції пропонується зразкова структура акта.

Проекти указів Президента, постанов уряду зазвичай готуються відповідними міністерствами і відомствами або на підставі плану попередніх робіт, або за разовим дорученням Президента, керівництва уряду. Такі проекти можуть бути підготовлені в апараті Президента й уряду.

Щоб забезпечити кваліфіковане складання проекту, передбачається участь у цьому спеціалістів відповідно до відомчого (галузевого) принципу, згідно з яким складання початкових проектів здійснюється тими органами й організаціями, профілю діяльності яких вони відповідають. До підготовки проектів нормативно-правових актів (головним чином законів) залучаються партії, профспілки та інші громадські об'єднання.

4. Попередня експертиза проекту нормативно-правового акта. Наукова експертиза дає можливість уникнути внесення на розгляд парламенту проектів законів, які концептуально не витримані за змістом, мають прогалини, суперечності. Завдяки науковій експертизі забезпечується якість проекту, прораховується ефективність реалізації норм, які містяться в ньому. Юридичну експертизу законів та підзаконних нормативних актів проводить Міністерство юстиції України. Її доповнюють інші види соціальних експертиз: лінгвістична, психологічна, фінансово-економічна та ін. Завершується стадія нормопроекування внесенням проекту нормативного акта на розгляд органу, який є уповноваженим реалізувати нормотворчу ініціативу (пропозицію).

III. Стадія прийняття проекту нормативно-правового акта:

5. Обговорення проекту нормативно-правового акта та його подальше доопрацювання. Форми обговорення різні: парламентські читання; наради за участю наукової громадськості і зацікавлених міністерств; рецензування науково-дослідними інститутами; обговорення в пресі, на радіо і телебаченні та ін. Якщо це важливий законопроект, то його виносять на всенародне

обговорення. Після урахування пропозицій і зауважень проект остаточно доопрацьовується, узгоджується і редагується. Так, після прийняття законопроекту в першому читанні відповідний комітет Верховної Ради (разом з Кабінетом Міністрів України) допрацьовує його з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи і вносить на розгляд Верховної Ради в другому і третьому читаннях. У процесі нормотворчості реалізується принцип змагальності – розглядаються альтернативні проекти. Їх вивчення та аналіз проводяться за допомогою спеціальних порівняльних таблиць текстів.

На цій стадії виявляє себе лобіювання в парламенті – діяльність окремих осіб або груп тиску, які прагнуть домогтися підтримки депутатів у прийнятті, відхиленні чи зміні законів шляхом прямих контактів або за допомогою засобів масової інформації. Лобіювання є формою реалізації інтересів різних соціальних, політичних і професійних груп та в принципі не суперечить конституційним правам громадян України.

6. Прийняття нормативно-правового акта залежно від його виду може бути колегіальним (постанова уряду) і одноосібним (указ Президента). Акт колегіального органу приймається в результаті голосування більшістю його складу. Закони ухвалюються в результаті голосування (в Україні звичайні закони приймаються простою більшістю голосів, конституційні – 2/3 від конституційного складу Верховної Ради). Тексти законів, ухвалені Верховною Радою, у 5-денний строк підписуються Головою Верховної Ради і невідкладно передаються на підпис Президенту України.

IV. Посвідчувально-інформаційна стадія (промульгація):

7. Підписання нормативно-правового акта. Підписання закону главою держави (промульгація) відбувається у встановлений Конституцією строк (в Україні – 15 днів). У деяких конституціях зарубіжних держав, наприклад у Конституції Італійської Республіки (ст. 73), міститься таке типове положення з цього питання: «Закони приймаються Президентом Республіки протягом місяця від дня їх затвердження».

Чимало підзаконних нормативно-правових актів вводяться в дію іншими підзаконними нормативними актами.

8. Присвоєння реєстраційного номера. Нормативно-правовий акт після підписання одночасно з присвоєнням йому номера скріплюється гербовою печаткою відповідного суб'єкта нормотворення і в п'ятиденний строк включається до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів. Для проведення державної реєстрації може надсилатися його копія, посвідчена в установленому порядку. Відомчий нормативно-правовий акт проходить державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України.

Нормативно-правові акти місцевого значення реєструються у відповідних (міських, районних) управліннях юстиції.

9. Оприлюднення нормативно-правового акта шляхом опублікування відбувається в офіційно встановлених друкованих виданнях: закони – «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України», газета «Голос України»; постанови уряду – «Урядовий кур'єр»; укази Президента – «Офіційний вісник Президента України»; відомчі нормативні акти – у відповідних бюлетенях; нормативні акти органів самоврядування та державної адміністрації на місцях – в місцевій пресі. За законодавством України, нормативно-правовий акт набуває чинності після його опублікування.

Конституціями ряду країн (США, Індія, Україна та ін.) передбачена додаткова стадія в законодавчому процесі – реалізація права «вето» президента, тобто накладання заборони на прийнятий парламентом законопроект. Зокрема, в Україні Президент може скористатися своїм правом відкладного вето і повернути закон зі своїми зауваженнями і пропозиціями Верховній Раді для повторного розгляду. Якщо під час повторного розгляду закон приймається не менш як 2/3 голосів установленого Конституцією складу Верховної Ради, Президент зобов'язаний підписати його і представити для офіційного опублікування протягом 10 днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно обнародується Головою Верховної Ради України і публікується за його підписом. Вето об'єктивно є стадією законотворчого процесу, має позапарламентський характер, але переборюється в парламенті.

Нормативно-правові акти скасовуються через голосування щодо них в цілому, а зміни і доповнення до них вносяться шляхом: 1) вилучення структурних частин; 2) доповнення структурних частин; 3) прийняття поправок; 4) викладення тексту акта в новій редакції.

1.4. Нормотворча техніка. Нормотворча термінологія, правові дефініції, юридичні конструкції

Юридична техніка є важливим елементом професійної юридичної діяльності, застосовується в усіх сферах практичної юриспруденції. В суб'єктивному розумінні – це мистецтво, яке залежить насамперед від здібностей юриста. В такому аспекті юридична техніка охоплює певні професійні практичні вміння, навички, технічне правове мислення, засноване на знанні позитивного права і механізму його дії.

При найбільш широкому підході поняттям юридичної техніки охоплюються всі методи, засоби і прийоми, завдяки яким забезпечуються створення писаних джерел права та їх точна реалізація в юридичній практиці. У такому ракурсі до юридичної техніки відносять: а) методи надання праву формальної визначеності (санкціонування правових звичаїв, укладення угод, створення прецедентів, нормативних правових актів, методи застосування та тлумачення права, його систематизації); б) засоби надання праву формальної визначеності (документальна письмова форма юридичних актів, юридична термінологія, юридичні конструкції, фікція, презумпція, поділ права на галузі та інститути тощо); в) юридичний процес.

У вузькому значенні юридична техніка пов'язується з розробленням різноманітних юридичних актів-документів. Отже, юридична техніка при такому підході визначається як сукупність вироблених в юриспруденції засобів і правил зовнішнього виразу в текстах різних правових актів (нормоустановчого, нормозастосовного або інтерпретаційного характеру, актів систематизації законодавства) певного правового змісту.

Отже, **юридична техніка** – сукупність стандартизованих юридично-технічних правил, прийомів, засобів і способів створення компетентними органами найдоцільніших за формою і досконалих за структурою, змістом та викладом юридичних актів при дотриманні офіційно встановлених процедур їх підготовки і прийняття.

Юридична техніка є збірним поняттям, яким об'єднуються такі її види: нормотворча техніка (її підвиди – законодавча, техніка систематизації нормативно-правових актів), правозастосовна техніка, право-тлумачна техніка.

Нормотворча техніка – сукупність юридично-технічних правил, прийомів, засобів і способів, використовуваних при створенні (формулюванні, впорядкуванні, оформленні) текстів законів, підзаконних актів, нормативно-правових договорів.

Ознаки нормотворчої техніки: 1) являє собою технічний інструментарій (юридично-технічні правила, прийоми, засоби і способи); 2) застосовується суб'єктами нормотворчості – представницькими і виконавчими органами держави; 3) призначена для технічного забезпечення оптимального (повного, точного, чіткого, зрозумілого, стислого) викладу думки нормотворця; 4) надає формальної визначеності змісту нормативних актів і нормативних договорів при їх первинному створенні, внесенні змін, доповнень, відміні; 5) забезпечує системні зв'язки нормативних актів різної юридичної сили, їх логічну відповідність; 6) має особливості при створенні

різних нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів (внутрішньодержавних і міжнародних).

В Україні частина юридично-технічних вимог закріплюється в нормативних актах, якими регламентується нормотворча діяльність.

Правила нормотворчої техніки:

1) вимоги до форми нормативно-правового акта – наявність обов'язкових офіційних реквізитів: а) назва і вид документа, повна назва суб'єкта нормотворчості; б) дата, у разі потреби – місце прийняття нормативного акта; в) власний номер акта; г) грифи («затверджено», «погоджено» тощо); ґ) підписи; д) посада і прізвище посадової особи, яка підписала нормативний акт; посада і прізвище уповноваженої посадової особи, яка скріпила підписом нормативний акт, – у випадках, передбачених конституцією і законом країни; е) реєстраційний номер/код нормативного акта, та включення його до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

2) вимоги до структури нормативно-правового акта - наявність таких структурних складових: а) п р е а м б у л и; б) р у б р и к а ц і ї: частини (вони містяться, як правило, у кодексах: загальна і особлива частини); розділи (мають наскрізну порядкову нумерацію, що позначається римськими цифрами); глави (мають наскрізну порядкову нумерацію, що позначається арабськими цифрами); статті (мають наскрізну порядкову нумерацію, що позначається арабськими цифрами); частини і пункти в підзаконних актах (позначаються арабськими цифрами з крапкою і починаються з абзацу); пункти (позначаються буквою або арабською з маленької букви з дужкою); абзаци залежно від виду нормативного акта; в) п р и к і н ц е в і положення (у разі потреби); г) перехідні положення (у разі потреби); ґ) д о д а т к и (якщо вони існують). Структурна будова нормативно-правового акта залежить від його специфіки і виду, передбачає поділ нормативного матеріалу за підрозділами; при цьому загальні норми і поняття, вживані в акті, містяться на його початку, а однорідні норми викладаються компактно у главах, розділах. Від структури закону (преамбула, розділи, глави, статті, частини статей, пункти, підпункти, прикінцеві положення; перехідні положення, додатки) відрізняється структура підзаконного акта (преамбула, розділи, підрозділи, пункти, підпункти, абзаци, додатки);

3) вимоги до змісту нормативно-правового акта: а) регулювання однорідних суспільних відносин; б) відповідність змісту акта його назві; в) відсутність прогалин; г) відсутність суперечностей усередині нормативного акта, а також колізій з іншими нормативними актами;

д) переважання прямих приписів, зведення до мінімуму бланкетних норм і відсилань; винятків, приміток тощо.

4) вимоги до стилю і мови (стилістики) викладу нормативно-правового акта: чіткість, ясність, зрозумілість для адресатів, стислість, компактність, послідовність, визначеність формулювань, відповідність вимогам сучасної державної літературної мови та правилам її правопису, простота – відсутність художнього прикрашення виразів і декларативних положень, надмірної правової інформації та ін. Стандартизованість формулювань надає особливої виразності нормативному стилю, відрізняє його від суто офіційно-ділового, додає йому наказового характеру.

М.В. Цвік виділяє такі вимоги законодавчої техніки:

а) логічна послідовність викладення, взаємозв'язок нормативних приписів, що містяться в нормативному акті;

б) відсутність суперечностей у структурі акта і системі законодавства;

в) максимальна компактність викладених норм при належній глибині і всебічності їхнього змісту;

г) ясність і доступність мови нормативних актів;

г) точність і визначеність термінів та юридичних конструкцій;

д) скорочення кількості актів, виданих з одного й того ж питання, для полегшення користування ними.

Показниками якості нормотворчої техніки є довершеність юридичної термінології, правових дефініцій, юридичних конструкцій.

Нормотворча термінологія – система юридичних термінів, тобто словесних визначень понять, що використовуються при викладі змісту закону, іншого нормативного акта чи нормативного договору. Ґрунтується на додержанні нормотворцем сукупності вимог до використовуваних термінів: однозначність (уживання термінів у певному законі в одному й тому самому значенні), загальнонавживаність (уживання термінів відомих, усталених, а не створених законодавцем для певного закону; у разі вживання терміну вперше – обов'язкове його пояснення), стабільність (усталеність термінів, а не зміна їх із прийняттям кожного нового закону), доступність (простота й адекватність терміна змісту норм права), визначеність (чіткість термінів, що виключає різне трактування думки законодавця), узгодженість (координованість вживаних термінів).

За ступенем соціальної спрямованості розрізняють терміни:

– загальнонавживані – терміни в загальноприйнятому значенні (будинки, документи, будівля, природа, довкілля, житло, земля, діти);

– спеціально-технічні – терміни, що мають значення у галузі спеціальних знань: техніки, медицини, економіки, соціології, біології

(депозит, безробітний, страйк, маркування, габарити). Ці терміни використовуються в нормативних актах лише в розумінні, в якому вони вживаються у певній спеціальній сфері, однак включаються в юридичний обіг не механічно, а зазнають адаптації до правових завдань і ситуацій;

– спеціально-юридичні – терміни, що мають особливе юридичне значення, яким виражається своєрідність того чи іншого правового поняття (застава, володіння, переведення боргу, колективний договір, заповіт, позов, апеляція).

Одним із головних завдань удосконалення юридичних термінів в Україні є приведення їх у відповідність із термінами європейського і міжнародного права.

За ступенем охоплення правом регульованих суспільних відносин розрізняють терміни загально-правові, міжгалузеві, галузеві. На відміну від міжгалузевої термінології, що використовується в декількох галузях законодавства (наприклад, матеріальна відповідальність, значний збиток, провина), галузева термінологія спирається на предметно-логічні зв'язки і співвідношення понять, що відображають специфіку лише її сфери суспільних відносин і не поширюються на інші. Поняття терміна, котре використано в одній галузі законодавства, може бути неоднаковим за змістом із терміном, що міститься в іншій галузі. Наприклад, термін «декларація» у конституційному законодавстві може використовуватися як документ, який проголошує принципи і має рекомендаційний характер; у митному законодавстві – як заява, що подається у разі провезення через кордон цінностей; у податковому законодавстві – заява особи про доходи, отримані протягом року; у міжнародному праві – заява, якою держави проголошують принципи своєї внутрішньої і зовнішньої політики або декларують свою позицію з конкретних питань, та ін. Для єдності юридичної термінології необхідно, щоб при позначенні в нормативному тексті певного поняття послідовно вживався той самий термін, а при позначенні різних, незбіжних між собою понять використовувалися різні терміни. Щоб уникнути неправильного розуміння норми права, закон має вказати, в якому значенні вживається термін, що міститься в ньому, навести його дефініцію.

До використання термінів ставляться такі вимоги:

1. Терміни повинні мати чітке значення. Прикладом термінів з нечітким значенням є «робоче місце» і «місце роботи» в трудовому праві, «працівник правоохоронного органу» в кримінальному і адміністративному праві тощо.

2. Терміни мають бути простими і зрозумілими, слід уникати надмірного вживання спеціальної технічної термінології; не треба використовувати застарілі та маловживані терміни, професіоналізми,

неологізми, перевантажувати текст іноземними термінами. Слід віддавати перевагу тим термінам, які вже визнані і апробовані на практиці, є загальноприйнятими.

3. Стабільність правової термінології. За умови нестабільності чинного законодавства ця вимога має велике значення на стадії реалізації нормативно-правових актів. Терміни мають бути усталеними, їх сенс не повинен змінюватися з прийняттям кожного нового закону. Вимога стабільності не означає відсутності змін у терміносистемі. Але такі зміни мусять обумовлюватися розвитком суспільних відносин, а не бути наслідком безсистемної, хаотичної нормотворчої діяльності.

4. Єдність, однаковість застосування правової термінології. В юридичній літературі підкреслюється, що один термін має послідовно застосовуватися в усьому тексті нормативного акта на позначення одного й того самого поняття. Цієї вимоги треба дотримуватися і при внесенні до нормативних актів змін і доповнень. Ідеальним був би такий стан, коли б одне поняття позначалось одним й тим самим терміном у всьому законодавстві. Використання в акті термінології іншої галузі законодавства повинно відбуватися в значенні, прийнятому в іншій галузі. Якщо в нормативно-правовому акті застосовується термін у значенні, відмінному від прийнятого в іншому нормативно-правовому акті, про це слід обов'язково сповіщати. Так, відзначається непослідовність використання оцінних термінів у Кримінальному кодексі України. Наприклад, термін «тяжкі наслідки» у більшості статей не визначається взагалі, в окремих статтях визначається через відкритий перелік, а в різних статтях одні й ті самі наслідки то визнаються тяжкими, то не визнаються. Законодавча техніка містить низку вимог і правил щодо структурування закону.

Посередником між поняттям (визначає змістову характеристику права) і терміном, що виражає поняття (назву поняття) є дефініції (визначення поняття). Ухвалені закони мають термінологічно стикуватися між собою і містити бездоганні дефініції, єдині, наскрізні для всієї галузі законодавства.

Правові дефініції – це стислі логічні визначення, що містять найістотніші правові ознаки понять, через які розкривається їх сутність. Правові дефініції є вихідним матеріалом для створення нормативного (законодавчого та підзаконного) акта чи нормативного договору. Підготовка проекту будь-якого нормативно-правового акта зазвичай починається з формулювання основних дефініцій, які уточнюються, коригуються в процесі подальшої нормотворчої роботи. Правові дефініції, що містяться в нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, не завжди тотожні дефініціям науки права, тобто тим, що розробляються і вживаються

в юридичній науці, хоча нормотворча практика у формулюванні важливих понять має спиратися на наукові досягнення.

Розміщення правових дефініцій у нормативно-правових актах має свою ієрархію, яка відповідає ієрархії чинного законодавства: Конституція (найважливіші), закони (важливі), підзаконні акти (конкретизуючі). Дефініції мають бути введені в їх тексти лише у разі, коли в цьому є потреба. Відсутність необхідних дефініцій шкодить якості нормативно-правового акта. У вітчизняній нормотворчості майже традиційним стало наведення дефініцій на початку тексту акта або його найважливіших складових (розділів, глав).

Юридичні конструкції – передбачені законом моделі (типові схеми) стійкої побудови нормативного матеріалу у вигляді системи взаємозалежних і внутрішньо єдиних елементів правового характеру (правомочностей, обов'язків, відповідальності, процедур), що забезпечують підтримку зв'язків між учасниками правовідносин. Якщо зміст поняття виявляється через систему їх суттєвих ознак, то зміст конструкції розкривається через системні функціональні зв'язки її складових елементів.

Юридична конструкція – це засіб нормотворчої техніки, який забезпечує побудову нормативно-правового матеріалу. Юридичні конструкції надають змісту нормативно-правового акта логічності, зумовлюють послідовність його викладу, визначають зв'язок між нормами права, сприяють повному, чіткому врегулюванню тих чи інших суспільних відносин. Крім цього, конструкції сприяють концентрованому, стислому викладенню правового матеріалу

Юридичні конструкції можна поділяти за ступенем абстракції, сферою застосування та іншими критеріями. Вони можуть перебувати у відносинах супідрядності, розвитку, уточнення, деталізації та ін. За сферою застосування юридичні конструкції поділяються на загальноправові і галузеві. Вихідною, універсальною загальноправовою юридичною конструкцією є конструкція правової норми, яка складається з трьох елементів – гіпотези, диспозиції, санкції. Використання цієї конструкції дозволяє викласти нормативно-правовий зміст таким чином, аби з відповідної сукупності нормативно-правових приписів чітко випливали умови, при яких діє певне правило, суб'єкти, які є сторонами певного відношення, їх взаємні права і обов'язки, санкції за порушення обов'язків чи зловживання правами. Прикладом галузевої конструкції є конструкція складу злочину. Вона, з одного боку, пов'язує в єдине ціле низку норм Загальної частини КК України, а з другого – дозволяє стисло і водночас змістовно викласти конкретні склади злочинів в Особливій частині КК України. Прикладів галузевих юридичних

конструкцій можна навести безліч з галузі публічного, так і приватного права (конструкції договорів у цивільному, трудовому праві та ін.).

Правила побудови юридичних конструкцій:

а) нормативна побудова (нормативні приписи закріплюють зв'язки між правами й обов'язками, встановлюють міру відповідальності);

б) системна побудова (взаємна пов'язаність з іншими нормами права);

в) галузева належність (відповідність провідним ознакам галузі права).

Наведемо приклад юридичних конструкцій, передбачених законодавством, у такому випадку: громадянин К., котрий перебігав вулицю, був збитий автомашиною, зазнав важкої травми. Залежно від особливостей обставин у кожній із наведених конструкцій «працюють» різні юридичні норми (нормативна побудова), що тісно пов'язані з іншими нормами (системна побудова) і мають галузеву належність.

Конструкція 1.

«Соціальне забезпечення». Громадянин К. одержує від органів соціального забезпечення допомогу з тимчасової непрацездатності (за наявності умов, передбачених законодавством про соціальне забезпечення) без власних зустрічних дій.

Конструкція 2.

«Договір добровільного страхування». За наявності у громадянина К. договору страхування Держстрах, якщо громадянин зазнав травм, виплачує йому суму страхування. Договірна конструкція передбачає, що відповідно до умов договору громадянин періодично робить внески до страхової установи, а у разі нещасного випадку одержує обумовлену в договорі суму.

Конструкція 3.

«Юридична відповідальність суб'єкта, котрий заподіяв шкоду». Цивільна майнова відповідальність власника автомашини, що збив громадянина К., полягає у відшкодуванні заподіяної шкоди. Це особлива юридична відповідальність – за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. Така шкода обов'язково відшкодовується, якщо не буде доведено, що вона виникла внаслідок непереборної сили або наміру потерпілого.

У будь-яких юридичних конструкціях виражаються істотні сторони діючих у суспільстві порядків, прийнятих цінностей тощо. Дія конструкцій у наведеному прикладі залежить від розвиненості системи страхування, рівня розвитку цивільного законодавства і практики його застосування.

Галузева типізація – сутність цього засобу полягає в тому, що за допомогою інших прийомів нормотворчої техніки нормативні приписи викладаються таким чином, аби вони не тільки утворювали логічні норми і юридичні конструкції, а й включались у відповідну галузь права. При

формулюванні нормативно-правових приписів може бути обраний різний ступінь їх узагальнення.

Залежно від ступеня узагальнення фактичних обставин чи дій, про які йдеться в нормі права, вирізняють два способи формулювання правових приписів: їх викладення у вигляді загальних правил (абстрактний спосіб) і у вигляді конкретних правил, які передбачають регулювання окремих, точно визначених суспільних відносин (казуїстичний спосіб).

Абстрактний спосіб формулювання приписів полягає у визначенні фактичних обставин, дій, явищ через родові ознаки. Прикладами використання абстрактного способу формулювання нормативноправового припису є визначення поняття злочину в ч. 1 ст. 11 КК України; викладення змісту закону з використанням оціночних термінів, які не мають чіткого значення, та ін.

Сутність казуїстичного способу полягає у визначенні фактичних обставин чи дій через вказівку на індивідуальні ознаки, в тому числі шляхом переліку конкретних, індивідуальних фактів, обставин, суб'єктів тощо. Доцільно зазначити, що нині казуїстичний прийом викладення не зустрічається в чистому вигляді. Нормативне викладення, яким би воно не було конкретним, завжди містить певні узагальнення. Однак нормативні положення, в яких досягнуто максимальний рівень узагальнення, істотно відрізняються від нормативних положень, в яких замість узагальнюючої формули, а часто й поряд з нею, наводиться перелік конкретних фактів, обставин і т. д.

Отже, якщо за допомогою першого способу досягається стислість нормативно-правового акта, то за допомогою другого – точність, конкретність викладення. Однак слід пам'ятати, як свідчить практика, і занадто абстрактні і занадто казуальні (детальні) формулювання стають причиною прогалин у правовому регулюванні відповідного кола відносин.

Казуїстичний засіб викладення пов'язаний передусім з використанням прийому перерахування. Він є одним з найпростіших, що використовується при викладі змісту нормативно-правових актів, одним з найбільш поширених, але одним з таких, невіддале використання якого призводить до негативних наслідків на практиці. За допомогою переліку нормативний припис оформлюється у випадках, коли необхідно надати нормативно-правовому змісту особливої конкретності, усунути чи обмежити будь-яку можливість вільного тлумачення, забезпечити водночас конкретність і гнучкість правового регулювання тощо.

При цьому слід відмітити, що неповні переліки більш притаманні регулюванню приватних відносин, в той час як відносини публічно-

правового характеру вимагають використання повних переліків. Особливу проблему на практиці викликають неповні переліки, що закінчуються словами типу «інші», «і тому подібне» тощо.

При застосуванні такого переліку з метою правильного спрямування діяльності щодо подальшої конкретизації чи тлумачення та застосування припису, який містить перелік, бажано, аби закон в цілому надавав можливості з достатньою достовірністю судити про критерії такої конкретизації. Ще краще, якби в законі містилася пряма вказівка на них.

У будь-якому разі, нормопроектувальник при використанні неповного переліку має дбати про те, щоб усі його елементи були пов'язані однією загальною ознакою, за якою суб'єкти права зможуть адекватно визначати ті обставини, факти, події тощо, пряма вказівка на які у відповідному переліку відсутня.

1.5. Юридичні помилки в нормотворчій діяльності

Існує презумпція істинності юридичної норми. Презумпція, але не аксіома. Варто визнати, що законодавець здатний помилятися.

Відступ від визначених вимог призводить до юридичних помилок у нормотворчій діяльності, тобто до нормотворчих помилок.

У науковій літературі правотворчу (нормотворчу) помилку розуміють по-різному. Так В.М. Баранов, правотворчою помилкою називає офіційно реалізовану, добросовісну оману, результат неправильних дій нормотворчого органу, який порушує загальні принципи або конкретні норми правотворення, що не відповідає рівню та закономірностям державно-необхідного розвитку регульованих відносин тягне за собою шляхом видання хибної норми права несприятливі соціальні юридичні наслідки.

На думку А.С. Лашкова, правотворчою помилкою є неадекватний (відставання чи випередження досягнутого рівня зрілості регульованих відносин) економічним, політичним, психологічним, організаційним цілям, логіко-гносеологічним закономірностям правотворення результат офіційного оприлюднення юридичної норми, інституту права, який порушує в силу добросовісної омани чи умисного протиправного діяння загальні принципи чи конкретні правила правотворення, що викликає чи здатний викликати негативні соціальні та юридичні наслідки та виступає основою для вимоги від зобов'язаної сторони усунути допущену помилку, відшкодувати спричинену шкоду.

Водночас, В.М. Сирих під правотворчою помилкою розуміє відступ від вимог правотворчої техніки, логіки, граматики, яке знижує якість

нормативно – правового акта, ускладнює його тлумачення і перешкоджає реалізації норм права в конкретних відносинах.

Зокрема, Т.М. Москалькова визначає правотворчу помилку як прийняття норми закону, реалізація якого на практиці породжує несправедливість і соціальну напруженість (потрясіння), тягне інші негативні суспільно-політичні, економічні, фінансові чи соціальні наслідки, знижує рівень гарантованості прав та інтересів особи, ефективність правозастосовчої діяльності, підриває основи державної безпеки, руйнує принципи побудови демократичного суспільства і системи управління.

На думку А.Б. Лісюткіна, правотворча помилка – це негативний результат, обумовлений складністю і суперечністю соціального розвитку і неправильністю юридично значущих дій учасників суспільних відносин, який перешкоджає досягненню поставленої мети і припускає можливість виникнення або зміни суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників суспільних відносин.

Складність формулювання поняття нормотворчої помилки зумовлена полісемізмом самого слова помилка, яке у тлумачних словниках вживається у таких значеннях, як: 1) неправильність у підрахунках, написанні слова; неправильність, неточність у певному механізмі, пристрої, схемі; 2) неправильна думка, хибне уявлення про когось, про щось; 3) некоректність результату певних дій; дія, яка призводить до некоректного результату; 4) невірність, промах, огріх, обмовка чи непорозуміння, погане, помилкове розпорядження чи вчинок, ненавмисний вчинок або мимовільне, ненавмисне викривлення чогось; 5) неправильність у підрахунках, написанні слова; похибка; неправильне уявлення про когось, щось; неправильність у вчинках, діях; некоректність результату певних дій.

Різновидом помилок є юридична помилка, якою називають негативний результат, що зумовлений складністю та суперечливістю соціального розвитку та неправильністю юридично значущих дій учасників суспільних відносин, який перешкоджає досягненню поставлених цілей та передбачає можливість виникнення або зміни суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників суспільних відносин; неправильне знання, яке отримане особою під впливом оман стосовно юридичних обставин щодо вчинюваного нею діяння; негативне і шкідливе соціально-правове відхилення в юридичній діяльності, яке є результатом добросовісної помилки її суб'єктів та (чи) учасників, виявляється у вигляді погіршеності (дефекту, недоліку) в її змісті і формі на всіх стадіях юридичного процесу і спричинює певні юридичні наслідки.

Нормотворча помилка – зумовлений неправильним і ненавмисним діянням нормотворчого органу негативний результат, що полягає у виданні нормативно-правового акта, не здатного досягти цілей упорядкування суспільних відносин і вимагає юридичного розгляду. Це – прогалини в нормативному акті, суперечності (колізії) між його статтями, нечіткі формулювання, стилістичні погрішності, неправильне вживання термінологічного апарату і навіть вульгарність стилю, які знижують якість акта, ускладнюють його з'ясування і роз'яснення (тлумачення), утруднюють реалізацію норм права в конкретних відносинах.

Правотворча помилка є видовим поняттям по відношенню до поняття «правова помилка» в обсяг якого входять також правореалізаційні, правозастосовчі та правотлумачні помилки. Поняття помилки часто визначається за допомогою слів недоліки та дефекти, а інколи ототожнюється з ними.

Стосовно ознак правотворчих помилок є велика кількість авторських позицій, що суттєво відрізняються між собою. Так, О.Б. Купцова до основних ознак правотворчої помилки відносить: створення перешкод досягненню офіційно проголошених цілей держави; невідповідність правового регулювання потребам державно-правового розвитку; наявність дисфункційної діяльності держави.

Водночас, А.А. Морозова до ознак правотворчої помилки відносить: неумисність помилки; неможливість застосування будь-якого виду юридичної відповідальності за допущення правотворчої помилки; наявність негативного результату; наявність спеціального суб'єкта допущення помилки; наявність офіційного визнання та спеціальної процедури виправлення.

Поряд з цим, у юридичній літературі ведеться дискусія стосовно того, що слід вважати правотворчою помилкою, діяльністю чи її результат. Одні автори (Н.В. Карташова, А.А. Топоров та ін.) під помилкою розуміють відхилення у правотворчій діяльності. Зокрема, В.М. Карташов пропонує безпосередньо аналізувати помилкову правотворчу діяльність та основні її властивості, в тому числі і її результати (помилки та їх наслідки). Однак, більшість авторів (Ж.О. Дзейко, О.С. Лашков, Є.В. Лукашева та ін.) дотримуються думки, що під правотворчою помилкою слід розуміти саме неадекватний результат правотворчої діяльності. Але видається, що помилка може мати місце як на будь-якій стадії правотворчості (діяльнісна форма, яка виражається у неналежній діяльності правотворчого суб'єкта), так і у чинних джерелах правах (документальна форма).

Види юридичних помилок у нормотворчій діяльності (нормотворчих помилок):

1. Власне юридичні – уживання синонімів при визначенні тих самих юридичних понять, що змінює їх зміст, оскільки в юридичній мові практично немає абсолютних синонімів; прийняття декларативних норм, тобто норм, не забезпечених матеріальними ресурсами і необхідними юридичними засобами; наявність колізійних норм – норм, що суперечать одна одній; відсилання до неіснуючих нормативно-правових актів або неповне закріплення життєвих обставин, що мають істотне значення для застосування норм права; прогалини та ін.

2. Логічні – наявність логічних суперечностей між окремими нормативними приписами, порушення пропорційності у визначеннях понять; тавтологія – повторення одного терміна в іншому, наприклад, «живі тварини», «ліс як деревна рослинність»; визначення одного невідомого терміна через інший невідомий термін, наприклад, визначення оперативно-розшукової діяльності як виду діяльності, здійснюваної шляхом проведення оперативно-розшукових заходів та ін.; порушення системних зв'язків і помилкові відсилання, у результаті чого знижується якість законів, відсутня необхідна техніко-юридична однаковість (наприклад, у законодавчих актах України немає однаковості у вживанні прикметників: «приватний», «особистий» та «індивідуальний»; «суспільний», «громадянський» і «публічний» тощо).

3. Граматичні – наявність ненормативних словосполучень, громіздких конструкцій, що утруднюють розуміння змісту статті нормативного акта та ін. Необхідно вчасно (на стадії підготовки акта) виявляти та усувати помилки.

Нормотворчий (нормативно-правовий, нормативно-договірний) акт повинен мати властивості нормативно-структурної стрункості, мовної доступності, логічної узгодженості, технічної документальності, процедурної чіткості.

Поширеними критеріями класифікації правотворчих помилок є:

- галузі законодавства (помилки у конституційному, цивільному, кримінальному та інших галузях),
- дуальний характер права (помилки у приватній чи публічній галузях), ступінь істинності (спірні та безспірні помилки),
- зовнішня форма джерел права, в яких допускаються помилки (в міжнародних договорах, конституціях, кодексах, законах тощо),
- сфери впливу (помилки в економічній, політичній, соціальній та інших сферах),

- характер відкритості (явні та латентні помилки),
- ступінь поширення (поширені та непоширені помилки),
- характер наслідків (помилки, які нанесли матеріальну, моральну чи організаційну шкоду; спричинили неправильну орієнтацію юридичної практики або ріст протиправної активності),
- елементи структури правової норми, в яких допущено помилку (помилки у гіпотезі, диспозиції, санкції),
- ступінь юридичного врегулювання певної сфери суспільних відносин (помилки, які допущені через відсутність регламентації, недостатність регламентації чи надмірну регуляцію).

Окрім того, правотворчі помилки класифікують за такими критеріями:

- за психологічним механізмом формування – умисні та неумисні правотворчі помилки;
- за видом порушених вимог правотворчі помилки поділяють на три класи: юридичні, логічні та граматичні помилки, які, своєю чергою, диференційовані на окремі види;
- за формами усунення (виправлення) – ті, що можуть бути усунені самим правотворчим органом в процесі його діяльності та помилки, які виявляються після набуття нормативним актом законної сили;
- за рівнем складності (за характером наслідків) виділяють елементарні (прості) та системні (багатофакторні) помилки;
- залежно від ознак, що характеризують якість закону, в разі закріплення яких допущені помилки: ознаки, які характеризують зміст та ознаки, які стосуються зовнішньої форми.

Оскільки правотворчі помилки допускаються як в процесі правотворчої діяльності, так і в її результатах – джерелах права, оптимальним видається поділ на помилки в правотворчій діяльності та помилки в її результатах.

Важливим критерієм для диференціації правотворчих помилок в результатах правотворчої діяльності (джерелах права) є техніко-технологічні вимоги, що ставляться до відповідного джерела права. При цьому, видається, що техніко-технологічні вимоги слід було б поділити на дві групи, а саме: формальні (структурні, реквізитні тощо) та змістовні (мовні, логічні тощо). А відтак, правотворчі помилки можна диференціювати на змістовні та формальні, які в свою чергу, можна поділити на підвиди. Водночас зазначимо, що деякі помилки можна віднести як до змістовних, так і до формальних. Такими помилками передусім є логічні, тому їх варто виділити в окрему групу.

Контрольні питання:

1. Розкрийте поняття нормотворчості, назвіть її функції та принципи.
2. Охарактеризуйте види нормотворчості.
3. Як співвідносяться поняття «правотворчість» та «нормотворчість»?
4. Що таке нормотворчий процес?
5. Які стадії нормотворчого процесу?
6. Розкрийте поняття нормотворчої техніки, назвіть її види.
7. Назвіть ознаки нормотворчої техніки.
8. Охарактеризуйте правила і засоби нормотворчої техніки.
9. Назвіть особливості законодавчої техніки як різновиду нормотворчої техніки.
- 10.Що таке правова дефініція?
- 11.Що таке юридична помилка?
- 12.Які критерії класифікації юридичних помилок?

Тема 2. ЗАКОНОТВОРЧІСТЬ

- 2.1. Поняття законотворчості.
- 2.2. Поняття, ознаки та види законів.
- 2.3. Особливості та стадії законодавчого процесу. Розгляд і прийняття законів Верховною Радою України.

2.1. Поняття законотворчості

На сьогоднішній день наука теорії держави і права має розвинений характер, що обумовлено її фундаментальним місцем серед галузевих юридичних наук. Такий стан речей викликає необхідність вдосконалення термінології, формулювання чітких визначень понять, забезпечення «чистоти» категоріального апарату юридичної науки. Однією з проблем сучасної правової доктрини є питання співвідношення понять «правотворчість» та «законотворчість».

Розглядаючи співвідношення зазначених понять, О.Ф Скакун зазначає, що правотворчість не можна зводити до законотворчості. Законотворчість є виключною прерогативою представницьких вищих органів держави (в Україні – Верховної Ради України) у передбачених законом випадках. Законотворчість – важлива складова частина правотворчості, яка забезпечується прийняттям законів.

У тлумачному термінологічному словнику з конституційного права за редакцією Л.Р.Наливайко та М.В. Беляєвої правотворчість визначається як складний процес створення і розвитку чинного права як єдиної та внутрішньозлагодженої системи загальнообов'язкових норм, що регулюють суспільні відносини; офіційна діяльність компетентних державних органів із розробки проектів, прийняття, введення в дію, зміни, доповнення або скасування нормативно правових актів. За цим підходом правотворчість є поняттям більш ширшим, ніж законотворчість.

Як підкреслює О.Л. Копиленко, законотворчість – це процес, який формується безпосередньо і практикою, і вимогами життя, спираючись на величезний обсяг знань, накопичений всім цивілізованим людством. «Саме наукові засади розвитку законодавства дадуть змогу подолати труднощі, суперечності, уникнути законодавчих помилок, більш впевнено й результативно просуватися в сучасне поле цивілізованого й результативного правового життя».

У свою чергу, Н.Л. Омельченко підкреслює, що законотворчості притаманна низка особливостей, які не дають підстави для ототожнення її з

поняттям правотворчість. Це стосується того, що законотворчість є частиною правотворчості, продуктом якої є вироблення законодавчих актів, тоді як правотворчість охоплюється процесом прийняття як законів, так і інших нормативно-правових актів. Отже, законотворчість є складовою правотворчості; результатом законотворчості є прийняття законів. У свою чергу, результатом правотворчості є всі нормативно-правові акти, що існують у правовій системі. Тому термін законотворчість стосується виключно законодавчих актів і не охоплює усього змісту правової системи.

К.З. Мазурик зазначає, що з поняття правотворчості можна виділити поняття законотворчості як частину загальної категорії. Законотворчість, будучи частиною правотворчості, спрямована на реалізацію цілей закону як соціального регулятора суспільних відносин. Вона визначає потребу в законодавчому регулюванні тих або інших суспільних відносин і створенні відповідно до виявлених потреб нових законів, заміні і скасуванні чинних.

Н.Ю. Задирика вважає, що законотворчість є видом правотворчості, який реалізується у формі специфічної нормотворчої діяльності компетентних уповноважених представницьких органів держави з метою закріплення об'єктивної дійсності в нормативно-правових актах.

Правознавці вказують на тісний зв'язок між поняттями «правотворчість» та «законотворчість». Деякі вчені навіть ототожнюють ці два поняття, оскільки в літературі деякою мірою можна ототожнювати поняття права та закону. Але цю позицію можна вважати спірною. Цей зв'язок слід охарактеризувати як співвідношення загального до конкретного. Саме тому не можна ототожнювати законотворчість з поняттям правотворчості, оскільки законотворчість є виключною прерогативою парламенту як єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради України.

Отже, в результаті проведеного співвідношення понять «правотворчість» та «законотворчість» можна зазначити, що ці терміни не тотожні та співвідносяться як ціле та частина.

2.2. Поняття, ознаки та види законів

Закон – це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий в особливому порядку парламентом або безпосередньо народом, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Закони відрізняються від інших видів нормативно-правових актів за такими ознаками:

а) вони приймаються вищим представницьким органом держави (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму). В Україні

прийняття законів є компетенцією Верховної Ради. Народ України здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум;

б) регулюють найбільш соціально значущі, типові, сталі суспільні відносини. Так, згідно зі ст. 92 Конституції України виключно законами визначаються права, свободи, обов'язки людини і громадянина, правовий режим власності, територіальний устрій України, організація і порядок проведення виборів і референдумів, організація і порядок діяльності органів виконавчої влади, основи місцевого самоврядування, судоустрій, основи цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними чи дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них та ін.;

в) мають вищу юридичну силу щодо усіх інших нормативних актів. Вища юридична сила закону означає, що нормативні акти Президента України, органів і посадових осіб державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування приймаються на основі і на виконання законів, не можуть суперечити ним і тому є підзаконними. Закони змінюються чи скасовуються тільки іншими законами;

г) приймаються в особливому порядку. Порядок прийняття законів в Україні регулюється Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України.

Основним законом є конституція держави, яка має найвищу юридичну силу і втілює принцип верховенства права. Термін «конституція» латинського походження (*constitutio*) і означає «засновую», «встановлюю».

Конституція – акт установчого характеру, який закріплює загальні засади громадянського суспільства і держави, основи правової системи, правового статусу громадян, державно-територіального устрою, організації органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Конституція – нормативний акт, що гарантує втілення у суспільстві загальнолюдських цінностей, демократії, свободи, справедливості.

Конституція необхідна для правового оформлення організації здійснення суверенітету і влади, вона визначає правові орієнтири розвитку держави, є свого роду її «правовим паспортом». Конституція є юридичною базою решти законів. Стаття 8 Конституції України закріплює положення про те, що закони та інші нормативні правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Усе ж, що суперечить Конституції або не відповідає їй, вважається неконституційним.

Конституція володіє найвищою стабільністю, оскільки має порівняно з іншими нормативними актами найбільш тривалу і постійну дію. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Всі органи, посадові особи і

громадяни при розв'язанні правових спорів і конкретних справ можуть посилатися на норми Конституції. Допускається постановлення судових рішень на основі безпосереднього застосування норм Конституції.

Види законів виокремлюють за такими критеріями.

1. За юридичною силою:

а) конституційні – нормативні акти, якими вносяться зміни чи доповнення до Конституції (наприклад, Закон України від 8 грудня 2004 р. «Про внесення змін до Конституції України»). Вони приймаються неменш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України в порядку, передбаченому розділом XIII Конституції України;

б) звичайні – нормативні акти, які приймаються на основі і на виконання Конституції і визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері (наприклад, Закон України від 5 квітня 2007 р. «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»). Звичайні закони приймаються більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

2. За ступенем впорядкованості:

а) кодифіковані – нормативні акти, затверджені законами, в яких на науковій основі узагальнюються і систематизуються норми права, що регулюють певну групу суспільних відносин. Кодифіковані закони приймаються у формі кодексів та Основ законодавства (наприклад, Кодекс адміністративного судочинства України, Основи законодавства України про охорону здоров'я);

б) поточні (тематичні) – несистематизовані законодавчі акти, прийняті з окремих питань (наприклад, Закон України від 15 березня 2006 р. «Про холдингові компанії в Україні»).

3. За значенням у механізмі правового регулювання:

а) основні – закони, які містять в первинній редакції текст правових норм і здійснюють первинне правове регулювання суспільних відносин (наприклад, Закон України від 23 лютого 2006 р. «Про цінні папери та фондовий ринок»);

б) допоміжні – закони, якими вносяться зміни і доповнення до чинного законодавства, затверджуються, ратифікуються, зупиняються, скасовуються інші нормативні акти (наприклад, закони України від 22 грудня 2006 р. «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного Кодексів України»; від 20 грудня 2006 р. «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом»).

4. За обсягом дії:

а) закони загальної дії – поширюються на всіх суб'єктів права незалежно від їх статусу (наприклад, Закон України від 8 вересня 2005 р. «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»);

б) закони спеціальної дії – адресовані чітко окресленому колу суб'єктів, які мають особливий статус (наприклад, Закон України від 6 жовтня 2005 р. «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»); в) закони виняткової дії – встановлюють винятки з загальних правил щодо обмеженого кола суб'єктів (наприклад, Закон України від 23 грудня 1993 р. «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»).

5. За часом дії:

а) постійні – закони, розраховані на тривалий (необмежений) строк дії (наприклад, Закон України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань»);

б) тимчасові – закони, прийняті на визначений у часі строк дії (наприклад, закони України «Про державний бюджет України на 2018 рік», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», «Про чисельність Збройних Сил України на 2008 рік»).

Особливим видом є надзвичайні закони – акти, що приймаються за надзвичайних обставин і призупиняють дію чинних у відповідній сфері нормативних актів. Такі закони покликані забезпечити безпеку громадян у разі війни, катастроф, епідемій, необхідності захисту конституційного ладу при спробі захоплення державної влади шляхом насильства тощо (наприклад, Закон України від 2 листопада 2006 р. «Про функціонування паливно-енергетичного комплексу в особливий період»).

2.3. Особливості та стадії законодавчого процесу

Законодавчий процес – це процедура ухвалення закону, яка складається з певних стадій – самостійних, логічно завершених етапів і організаційно-технічних дій.

Відразу ж застережимо, що законодавчий процес як юридичне поняття слід відмежовувати від законотворчості як загально-соціального явища. Законодавчий процес, як і будь-який юридичний процес, має два значення: (1) порядок діяльності, спрямованої на створення закону; (2) сама ця діяльність.

Законотворчість – ширше поняття: воно не вичерпується власне створенням законів, а охоплює і діяльність, пов'язану зі створенням закону, і оцінку його ефективності, і можливе подальше коригування (зміна, доповнення).

Формування юридичного мотиву (державної волі) про необхідність регулювання правовими нормами певної групи, роду або виду суспільних відносин у результаті аналізу фактичного стану політики, економіки, соціальної сфери – це стадія, скоріше, законотворчості, ніж законодавчого процесу. Органи, організації, особи, що займаються виявленням потреби в законодавчому врегулюванні, не завжди можуть бути учасниками правовідносин, які складають юридичний процес. Та й законодавчий процес проходить у формах, які суворо встановлені законами або парламентськими регламентами, тоді як потреба в тій чи іншій законотворчості встановлюється у різні способи, використовувані в юридичній, політичній, соціологічній та інших науках.

Законодавчий процес має низку стадій:

I. Передпроектна стадія.

1. Законодавча ініціатива – внесення проекту закону в офіційному порядку до законодавчого органу певними органами й особами. Це власне стадія законодавчого процесу.

Проекти законів вносяться разом із супровідною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності їх розробки або ухвалення.

II. Проектна стадія.

2. Ухвалення рішення про підготовку законопроекту, включення відповідної пропозиції до плану законопроектних робіт.

3. Доручення розробити законопроект уряду або постійним комітетам у парламенті; створення для цих цілей комісій, робочих груп у складі депутатів, представників зацікавлених громадських організацій, вчених-юристів та ін. Початкова розробка проекту провадиться фахівцями за конкурсом, дорученням або договором.

4. Розробка законопроекту і його попередня експертиза із залученням зацікавлених організацій, дороблення і редагування проекту.

5. Внесення законопроекту до парламенту, ухвалення його до розгляду, обговорення законопроекту і його узгодження: розгляд поправок; виявлення думок зацікавлених осіб про проект і одержання їх пропозицій щодо вдосконалення, доробки проекту; ухвалення в порядку першого, другого, третього читання; розгляд альтернативних проектів. У необхідних випадках – винесення проекту: а) на обговорення широкого кола кваліфікованих спеціалістів шляхом проведення парламентських слухань, конференцій, «круглих столів» та ін.; б) на всенародне обговорення.

III. Стадія ухвалення законопроекту

6. Ухвалення законопроекту в результаті голосування і підготування відповідної постанови законодавчого органу про вступ закону в силу.

IV. Засвідчувальна стадія.

7. Санкціонування (підписання) закону главою держави (президентом) в установлені конституцією строки.

V. Інформаційна стадія.

8. Промульгація закону – це не лише підписання його главою держави, а й видання спеціального акта, який містить, зокрема, розпорядження про офіційне опублікування закону. Промульгація закону здійснюється зазвичай актом глави держави – указом, наказом та іншими подібними документами, текст якого в офіційних виданнях передре тексту закону, що промульговується.

9. Включення закону до Єдиного державного реєстру нормативних актів, де вказується наданий йому реєстраційний код.

10. Опублікування закону – друк його тексту з усіма реквізитами в офіційних друкарських виданнях.

Можливий додатковий етап на другій стадії після ухвалення законопроекту парламентом і передачі його главі держави на підпис.

У багатьох країнах (США, Індія, Україна та ін.) існує право «відкладеного вето» президента.

На всіх стадіях законодавчої діяльності необхідним є вивчення і використання громадської думки, врахування рівня правосвідомості громадян.

Розгляд і прийняття законів Верховною Радою України

На сьогодні порядок прийняття законів в Україні регулюється Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України (Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р.).

Відповідно до Регламенту визначено такі основні терміни:

1) законопроект – проекти законів, постанов Верховної Ради, які містять положення нормативного характеру;

2) проект іншого акта – проекти постанов, резолюцій, декларацій, звернень, заяв, що впливають з установчих, організаційних, контрольних та інших функцій Верховної Ради;

3) пропозиції – внесення змін до тексту законопроекту (статей, їх частин, пунктів, речень), зміни порядку розміщення, об'єднання розділів, глав, статей, їх частин і пунктів, а також виділення тих чи інших положень в окремі розділи, глави, статті;

4) поправка – внесення виправлень, уточнень, усунення помилок, суперечностей у тексті законопроекту.

Законодавча діяльність, як і правотворення в цілому, ґрунтується на

принципах верховенства права, демократизму, гласності, врахування громадської думки, плановості, системності, наукової обґрунтованості законодавчих рішень, визнання людини найвищою соціальною цінністю.

Законодавчий процес складається з самостійних стадій – логічно завершених етапів щодо прийняття законопроекту. Такими стадіями є:

законодавча ініціатива – звернення суб'єктів, визначених Конституцією України, до Верховної Ради України стосовно прийняття нового закону або зміни чинного закону, яке здійснюється шляхом подання на розгляд Верховної Ради України законодавчої пропозиції чи проекту закону. Згідно зі ст. 93 Конституції України право законодавчої ініціативи мають Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України і Національний банк України;

підготовка проекту закону до розгляду його Верховною Радою України. Основними етапами підготовки є прийняття рішення щодо підготовки проекту, організаційно-технічне та фінансове забезпечення підготовки проекту, розробка концепції законопроекту, підготовка тексту проекту закону та додатків до нього, наукова експертиза проекту закону, подання закону на розгляд Верховної Ради України суб'єктом права законодавчої ініціативи. Особливе значення має наукова експертиза законопроекту – діяльність компетентних органів, установ, спеціалізованих експертних організацій, окремих експертів та груп експертів, що включає дослідження і оцінку наукового рівня, юридичних якостей проекту закону, його відповідності спеціально встановленим вимогам (економічним, фінансовим, екологічним, національної безпеки тощо).

Підготовлені проекти законів можуть бути оприлюднені для обговорення державними органами, науковими установами, громадськістю. Обов'язковим є оприлюднення проектів конституційних законів та законопроектів, що виносяться на всеукраїнський референдум. Далі законопроекти за участю суб'єкта права законодавчої ініціативи та розробників проекту проходять попередній розгляд у відповідних комітетах Верховної Ради України;

розгляд і обговорення проекту закону Верховною Радою України. Законопроекти розглядаються на пленарних засіданнях Верховної Ради України, як правило, в першому, другому, третьому читаннях.

Розгляд і прийняття законопроекту за процедурою трьох читань включає:

1) перше читання – обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу;

2) друге читання – постатейне обговорення і прийняття законопроекту в другому читанні;

3) третє читання – прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження, в цілому.

За рішенням Верховної Ради допускається остаточне прийняття законопроекту (крім проектів кодексів і законопроектів, які містять понад 100 статей, пунктів) відразу після першого чи другого читання, якщо законопроект визнано таким, що не потребує доопрацювання, та якщо не надійшло зауважень щодо його змісту від народних депутатів, інших суб'єктів права законодавчої ініціативи, юридичного чи експертного підрозділів Апарату Верховної Ради.

Під час другого і третього читань розглядаються порівняльні таблиці законопроектів, а щодо законопроектів про внесення змін до законів порівняльні таблиці розглядаються і в першому читанні.

Законопроект може бути відкликаний суб'єктом права законодавчої ініціативи, який його вніс, до включення такого законопроекту до порядку денного сесії Верховної Ради.

Законопроект вважається відхиленим, якщо запропоновані рішення на його підтримку не отримали необхідної кількості голосів народних депутатів.

За результатами розгляду і обговорення проекту закону приймаються такі рішення: повернути проект закону для доопрацювання із визначенням головних зауважень і терміну доопрацювання; надіслати проект закону на додаткову експертизу; відхилити проект закону із зазначенням причин відхилення; схвалити текст закону в цілому і внести його на всенародний референдум; прийняти закон і визначити порядок введення його в дію;

прийняття закону Верховною Радою України. Закони приймаються в цілому, а частина з них і постатейно – за результатами другого і третього читання на відкритому пленарному засіданні шляхом голосування простою або кваліфікованою більшістю голосів народних депутатів України залежно від характеру закону. Прийнятий Верховною Радою закон підписує Голова Верховної Ради України;

введення закону в дію. Одночасно з прийняттям закону Верховна Рада України вирішує питання щодо умов введення його в дію, тобто визначення строку, порядку, умов набрання чинності законом. Введення в дію закону визначається у прикінцевих чи перехідних положеннях закону. Конституційний закон та кодекс вводяться в дію окремими законами. Прийнятий і підписаний Головою Верховної Ради України закон направляється на підпис Президентові України. Президент України підписує закон протягом 15 днів після його отримання і офіційно оприлюднює його

або в цей же строк застосовує своє право вето щодо прийнятого закону, повертаючи його зі своїми вмотивованими пропозиціями для повторного розгляду Верховною Радою України. Закон, повернений Президентом України до Верховної Ради для повторного розгляду, після його підготовки у головному комітеті розглядається позачергово на пленарному засіданні Верховної Ради, не пізніш як через 30 днів після його повернення з пропозиціями Президента України, якщо Верховною Радою не прийнято іншого рішення. Якщо при повторному розгляді закон буде прийнятий у тій же редакції не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, Президент зобов'язаний підписати його протягом 10 днів з дня повторного прийняття.

Підписані Президентом України закони публікуються в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України. Публікація законів у цих друкованих засобах масової інформації вважається офіційною.

Підписані Головою Верховної Ради України постанови та інші акти Верховної Ради не пізніше наступного дня після їх підписання передаються Апаратом Верховної Ради для опублікування в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України.

У разі виявлення невідповідності опублікованого закону, постанови чи іншого акта Верховної Ради оригіналу такого акта не пізніш як через 10 днів з дня виявлення невідповідності публікується в газеті «Голос України» та в черговому номері Відомостей Верховної Ради України уточнений текст закону, постанови чи іншого акта Верховної Ради.

Підписаний Президентом України закон, а також підписані Головою Верховної Ради України постанови та інші акти Верховної Ради є оригіналами і зберігаються в Апараті Верховної Ради в установленому порядку. Всі інші примірники закону, постанов та інших актів Верховної Ради є копіями.

Особливою формою законодавчої діяльності є прийняття закону всеукраїнським референдумом. Всеукраїнським референдумом може бути прийнятий будь-який конституційний або звичайний закон, крім законів з питань податків, бюджету та амністії. Закони, прийняті референдумом, не потребують затвердження державними органами, вони змінюються лише іншим всеукраїнським референдумом. Конституційні закони, затвержені або прийняті всеукраїнським референдумом, мають більш високу юридичну силу, ніж звичайні закони. Датою прийняття таких законів вважається день проведення референдуму. Вони набирають чинності в порядку, визначеному самим законом, але не пізніше 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення.

Контрольні питання:

1. Розкрийте поняття законотворчості, назвіть її функції та принципи.
2. Як співвідносяться поняття «правотворчість» і «законотворчість»?
3. Як співвідносяться поняття «законотворчість» і «законодавчий процес»?
4. Охарактеризуйте стадії законодавчого процесу.
5. Що таке закон?
6. Які є види закону?
7. Які суб'єкти мають право законодавчої ініціативи?
8. Який порядок підготовки законопроектів.
9. Охарактеризуйте розгляд законопроектів у першому, другому і третьому читаннях.
10. Що таке право вето?
11. Який порядок оприлюднення законів?
12. Які особливості законодавчого процесу в Україні?

Тема 3. ПРАВОВІДНОСИНИ ЯК ФОРМА ІСНУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ

- 3.1. Правовідносини: поняття, ознаки, види.
- 3.2. Структура правовідносин.
- 3.3. Юридичні факти як підстави виникнення правовідносин.
- 3.4. Правові презумпції як спосіб установлення юридичних фактів. Правові аксіоми, фікції, преюдиції.

3.1. Правовідносини: поняття, ознаки, види

Правовідносини визначаються як суспільний зв'язок між особами, спосіб реалізації норм права, результат правового регулювання, цілісність, система, що має певну структуру та складається із взаємозалежних елементів тощо.

У визначенні поняття правовідношення, Р.Й. Халфіна вказує на нього як на єдність форми і змісту, яка не може бути предметом правового регулювання, а є результатом правового регулювання, при цьому форма реальних суспільних відносин розглядається не як зовнішня оболонка, а як структура, модель поведінки, що пронизує такі суспільні відносини. Реальна поведінка співвідноситься з моделлю, сформованою відповідно до норми права.

Правовідносини також розуміють як спосіб реалізації норм права, тобто норми права втілюються в правовідносинах, відбувається їх індивідуалізація стосовно суб'єктів і реальних ситуацій. У нормах права вже закладені правовідносини, але в абстрактній формі.

Разом з тим існує думка про правовідносини як ланку правового регулювання – між нормою права та суспільним відношенням. Таку думку висловив Ю.К. Толстой, наголошуючи, що норми права регулюють лише фактичні суспільні відносини, а правовідносини – це опосередкована ланка між нормою права і тими суспільними відносинами, які складають предмет правового регулювання, аргументуючи, що в іншому випадку право регулює само себе.

Існує також визначення правовідносин як таких, що виражаються у конкретному зв'язку між правомочними й зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – та забезпечуються державою; в яких сторони пов'язані між собою взаємними юридичними правами й обов'язками; де одна сторона на основі норм права вимагає від іншої виконання певних дій або утримання

від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги.

На правовідношення як на суспільний зв'язок між суб'єктами, їх соціальну взаємодію звертає увагу С.С. Алексєєв. Так, науковець вважає, що правовідношення – це індивідуалізований суспільний зв'язок між особами, який виникає на основі норм права і характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав та обов'язків і підтримується (гарантується) примусовою силою держави. М.М. Марченко акцентує увагу на правовідношенні як на специфічній формі соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результату, передбаченого законом.

Отже, правовідносини – це врегульовані нормами права і забезпечувані державою вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між суб'єктами – уповноваженими (носіями суб'єктивних прав) і зобов'язаними (носіями обов'язків).

Ознаки правовідносин:

1) є специфічним видом суспільних відносин – складаються між людьми чи колективами як суб'єктами права з приводу соціального блага або забезпечення яких-небудь інтересів, перебувають у формі соціальних зв'язків – економічних, організаційних, політичних, сімейних тощо;

2) є ідеологічними відносинами – результатом свідомої діяльності (поведінки) людей. Правовідносини не виникають поза свідомістю людей: норми права не можуть вплинути на людину, її поведінку, поки вони не будуть усвідомлені людьми, не стануть їх правосвідомістю;

3) є вольовими відносинами – у них втілюються воля або всіх їх учасників (договір купівлі-продажу), або лише одного з учасників (проведення обшуку, оголошення виборів, нагороди, конкурсу). До свого виникнення правовідносини проходять через свідомість людей, у якій складається модель майбутніх стосунків з огляду на існуючі власні й загальнодержавні цінності та суспільні пріоритети. Свідомо-вольовий зміст правовідносин має два взаємопов'язаних аспекти. З одного боку, вони виникають на основі норм права, які є результатом свідомо-вольової діяльності людей, а з іншого – учасники правовідносин реалізують передбачені нормами права й обов'язки через свої вольові, свідомі дії. Із цього приводу справедливо пише Ю.К. Толстой: «для правовідношення характерна взаємодія соціальної волі, вираженої в нормах права (зведеної в закон), з індивідуальною волею суб'єктів правовідносин... Вирішальне значення при цій взаємодії належить державній волі, що направляє розвиток індивідуальної волі».

4) виникають (змінюються, припиняються) на основі норм права – у

разі настання передбачених нормою юридичних фактів;

5) є юридичною формою конкретного (індивідуалізованого) зв'язку суб'єктів – завжди конкретним є юридичний факт, що породжує правовідносини; конкретним є суб'єкти; їх права і обов'язки; визначеним є об'єкт правовідносин. Під відносинами розуміють поведінку учасників, що проявляється в різних формах взаємозалежності, взаємозв'язку та взаємодії. Правові відносини у свою чергу виступають як правовий зв'язок, тобто зв'язок, що виникає на підставі норм права. Цей зв'язок існує між суб'єктами через їх права й обов'язки.

б) мають зазвичай двосторонній характер, залежність прав і обов'язків сторін є взаємною – одна сторона (наприклад, кредитор) має суворо визначене суб'єктивне право (право на одержання боргу) (правомочна сторона), на іншу сторону (боржник) покладені відповідні юридичні обов'язки (повернути борг) (зобов'язана сторона). У деяких правовідносинах кожна сторона має і права, і обов'язки (фізичні особи), повноваження і відповідальність (посадові особи). Ступінь конкретизації сторін може бути різною: а) точно визначена зобов'язана сторона; б) точно визначена лише правомочна сторона, а коло зобов'язаних осіб не виявлено; в) точно встановлені обидві сторони;

7) охороняються державою, забезпечуються заходами державного впливу аж до примусу. У більшості випадків суб'єктивні права і юридичні обов'язки здійснюються без застосування примусових заходів. У разі потреби зацікавлена сторона може звернутися до компетентного державного органу, що виносить рішення (акт застосування права) з чітким визначенням прав і обов'язків сторін. Можливість державного примусу створює режим соціальної захищеності, безпеки, законності.

Норма права і правовідносини взаємопов'язані. Відомо, що право може діяти лише тоді, коли визначеним подіям або діям надається характер юридично значущих фактів (актів), що ставлять людей у становище сторін правовідносин, які мають взаємозалежні суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Взаємозв'язок норм права та правовідносин:

1) правовідносини зазвичай виникають (припиняються чи змінюються) і функціонують на основі норм права (повна детермінованість, тобто причинна зумовленість правовідносин нормами права) або допускаються нормами права (часткова детермінованість). В останньому випадку зміст правовідносин визначається незалежними від правових норм «детермінантами», насамперед договором суб'єктів майбутніх правовідносин;

2) правовідносини є формою реалізації норми права, впровадженням її в життя, нормою права в дії. За самим фактом виникнення або невиникнення правових відносин можна робити висновок, чи відповідають правила, запропоновані нормою права, їх інтересам. Якщо норма права суперечить їх домаганням, люди не встановлюватимуть правові відносини відповідно до неї. З установленням правових відносин їх сторонами реалізація права не закінчується, а тільки починається;

3) норма права і правовідносини є неодмінними складовими елементами механізму правового регулювання. їх єдність виражає союз самостійних, відносно вільних юридичних явищ, їх взаємодію, а не породження одного юридичного явища іншим;

4) норма права містить у собі модель фактичних відносин та їх форми – правовідносин: гіпотеза вказує на умови виникнення правовідносин, диспозиція – на права й обов'язки, а санкція – на можливі наслідки недодержання норми і правовідносин, що виникають на її підставі.

Правовідносини є об'єктивною формою реалізації прав і обов'язків. Здебільшого через правовідносини (але не винятково через них) здійснюються функції права. Деякі суб'єктивні права, такі як правомочності власника (володіння, користування), свобода слова, свобода совісти і деякі інші реалізуються не в рамках правовідносин, а у правових зв'язках.

Наочно взаємозв'язок права і правовідносини прослідковується при визначенні правовідносин з позиції інструментального підходу: правовідносини – засіб, за допомогою якого загальні правові норми (об'єктивне право) втілюються в реальне життя в конкретних юридичних правах і обов'язках учасників суспільних відносин (суб'єктивне право).

Види правовідносин за функціями права:

– регулятивні – виникають із фактів правомірної поведінки суб'єкта, тобто такої поведінки, яка відповідає нормам права (більшість цивільних, трудових, сімейних та інших правовідносин). Як правило, вони можливі за наявності норм права і юридичного факту, а також можуть виникати за відсутності норм права на основі договору між сторонами (здійснення угод, подання заяви про зарахування зайво сплачених сум податку та ін.) чи на підставі події, тобто обставини, що відбувається незалежно від волі суб'єкта;

– охоронні – правовідносини виникають із фактів неправомірної поведінки суб'єкта; спрямовані на залучення до відповідальності осіб, що вчинили правопорушення, відновлення порушених прав та інтересів, застосування примусових заходів, передбачених у санкціях норм заборонного характеру (кримінально-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові). Охоронні кримінально-правові правовідносини виникають

між державою і злочинцем як реакція держави на злочини, на захист конкретної потерпілої сторони і непрямий захист суспільства від таких злочинів, а також на захист злочинця від неправомірних діянь з боку зацікавлених родичів і друзів потерпілої сторони; реалізуються з набуттям обвинувальним вироком законної сили. Охоронні адміністративно-правові правовідносини виникають із неправомірних дій, що порушують норми адміністративного права; реалізуються застосуванням до винного відповідних заходів юридичної відповідальності, передбачених адміністративною нормою, чим захищаються порушені права потерпілої сторони, а також надають правопорушникові додаткові процесуальні засоби для його захисту в межах адміністративного процесу. Охоронні цивільно-правові правовідносини забезпечують захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів потерпілих, а також покладання цивільно-правової відповідальності на правопорушників.

Регулятивні правовідносини за суб'єктним складом поділяються на абсолютні та відносні (двосторонньо індивідуалізовані й односторонньо індивідуалізовані), хоча в теорії права зустрічаються й інші критерії такої класифікації, зокрема за ступенем визначеності суб'єктів, способом або рівнем індивідуалізації суб'єктів. У зв'язку з цим, питання критерію такої класифікації залишається дискусійним. Як зазначає Ю.К. Толстой, поділ правовідносин на абсолютні та відносні є в принципі правильним і має важливе теоретико-пізнавальне і практичне значення. В абсолютному правовідношенні праву уповноваженого суб'єкта протистоїть обов'язок кожного утримуватися від порушень, у відносному правовідношенні уповноваженому протистоїть конкретна особа, яка зобов'язана здійснити певну дію або утриматися від неї. В абсолютному правовідношенні є лише один визначений суб'єкт – держава в особі уповноважених органів, тоді як інший суб'єкт не визначений. Тому, на нашу думку, такий поділ необхідно здійснювати за ступенем визначеності суб'єктів, оскільки в одних правовідносинах суб'єкти визначені, в інших визначений лише один суб'єкт.

У юридичній літературі існують різні погляди на класифікацію регулятивних правовідносин на активні та пасивні, зокрема залежно від статичної чи динамічної функції права, характеру обов'язку.

В активних податкових правовідносинах один суб'єкт має обов'язок виконати певну дію, а інший – право вимагати її виконання. Натомість у пасивних податкових правовідносинах один суб'єкт має право на певну дію, інший – обов'язок утриматися від порушення цього права. Як бачимо, в активних і пасивних правовідносинах змінюється характер як прав, так і обов'язків. У зв'язку із цим, критерієм поділу правовідносин на активні й

пасивні, на нашу думку, потрібно визнати не функції права, оскільки за цим критерієм відносини поділяються на регулятивні й охоронні, а характер прав та обов'язків. Змішані правовідносини – складні правовідносини, в яких поєднуються правовідносини пасивного й активного типу.

Види правовідносин за субординацією в правовому регулюванні:

1) матеріальні – виникають на основі норм матеріального права: адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові та ін.;

2) процесуальні – виникають на основі норм процесуального права і є похідними від норм матеріального права: адміністративно-процесуальні, цивільно-процесуальні, кримінально-процесуальні, господарсько-процесуальні та ін. При такому поділі використовуються також різні критерії, зокрема: субординація в правовому регулюванні, характер норм, зміст тощо. Матеріальні правовідносини складаються в процесі реалізації матеріальних норм права, тоді як процесуальні відображають реалізацію процесуальних норм права. У матеріальних правовідносинах проявляються конкретні права і обов'язки суб'єктів, а в процесуальних – порядок реалізації цих прав і обов'язків. Необхідно враховувати, що класифікація правовідносин на матеріальні та процесуальні є досить умовною, оскільки і в матеріальних, і в процесуальних реалізуються права та обов'язки.

Процесуальні правовідносини є похідними стосовно матеріальних, є гарантією реалізації останніх. Вони мають значення саме як форма реалізації матеріальних прав і обов'язків. Кожне явище або процес має специфічний зміст та відповідну форму. У свою чергу зміст і форма мають свої, зумовлені особливостями зв'язку, співвідношення та взаємодію. Як слушно зазначає П.С. Пацурківський, «форма позбавлена будь-якої цінності, якщо вона не є формою змісту. Разом з тим правильно обрана процесуальна форма сприяє найоптимальнішій реалізації матеріальних прав і обов'язків у сфері фінансів, оскільки не лише зміст, але й форми істотні».

Види правовідносин за поділом прав і обов'язків між суб'єктами:

1) односторонні – кожна зі сторін має або права, або обов'язки (договір дарування, договір позики);

2) двосторонні – кожна зі сторін має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу);

3) багатосторонні – кожна із трьох і більше сторін має права й обов'язки стосовно одна одної (цивільно-правова угода, в якій, крім двох основних сторін, діє третя сторона – посередник).

Види правовідносин за ступенем визначеності суб'єктів:

1) абсолютні – визначена лише одна сторона – носій суб'єктивного права, а всі інші (суспільство і кожний суб'єкт права) зобов'язані

утримуватися від порушення його законних прав та інтересів (відносини власності – точно визначений власник, всі інші зобов'язані не заважати йому здійснювати свої права); 2) відносні – точно визначені права й обов'язки всіх учасників, як у правомочних, так і правозобов'язаних. (покупець і продавець; працівник і роботодавець тощо).

Види правовідносин за галузями права: конституційно-правові (відносини громадянства); адміністративно-правові (відносини, пов'язані зі стягуванням і сплатою податку); цивільно-правові (купівлі-продажу речі або цінних паперів); трудові (відносини за труповим договором); міжнародно-правові (між державами) та ін.

Види правовідносин за волевиявленням сторін: договірні (переважають у сфері приватного права); управлінські (діють у публічно-правовій сфері); комплексні (поєднують начала публічного і приватного права).

Види правовідносин за суб'єктами: між суб'єктами федерації (у федеративній державі); між громадянами держави; між громадянином і державою; між юридичною особою – суб'єктом приватного права і державним органом; між державними органами; між органом держави і службовими особами, у межах яких вони зобов'язані виконувати розпорядження керівника певного органу, та ін.

Види правовідносин за строком дії: тимчасові та постійні, хоча за цим критерієм зустрічається поділ правовідносин на коротко- й довгострокові.

3.2. Структура правовідносин

Система (організованість) правовідносин розкривається через їх структуру.

Структура правовідносин – основні елементи правовідносин і доцільний спосіб зв'язку між ними з приводу соціального блага або забезпечення публічних і приватних інтересів.

Термін «структура» охоплює елементний склад правовідносин і правові зв'язки між ними, тобто власне відносини між суб'єктами з приводу об'єкта.

Структура правовідносин є такою:

- об'єкт правовідносин – те, з приводу чого виникає і здійснюється діяльність суб'єктів правовідносин;
- суб'єкти правовідносин (суб'єктний склад) – індивідуальні і колективні суб'єкти права, які беруть участь у правовідносинах: правомочна сторона – зобов'язана сторона;
- юридичний зміст правовідносин: суб'єктивне право (також законний інтерес) юридичний обов'язок; повноваження юридична відповідальність (у

посадових осіб).

Об'єкти правовідносин – матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

1) матеріальні блага: а) предмети природи в їх природженому стані (земля, надра, водні ресурси та ін.); б) штучно створені предмети в процесі трудової діяльності – речі рухомі і нерухомі (засоби виробництва, майно, предмети споживання тощо); в) цінності – гроші, акції, векселі, облигації, цінні документи (диплом, атестат). Купівля-продаж продуктів, промислових товарів, міна, дарування, спадкування – це лише деякі правовідносини, де об'єктом є предмети матеріального світу;

2) особисті нематеріальні блага – життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я (назва), освіта, свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості та ін. Наприклад, між учнем і керівництвом школи виникають правовідносини, їх об'єктом є не атестат, а освіта. Об'єктом правовідносин між громадянином, що придбав путівку до санаторію, і адміністрацією санаторію є здоров'я громадянина; об'єктом правовідносин у будинку відпочинку є відпочинок власника путівки тощо;

3) продукти (результати) духовної та інтелектуальної творчості – твори мистецтва, літератури, науки, техніки, живопису, кіно, інформація, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності, що захищаються законом (наприклад, Законом України «Про авторське право і суміжні права»). З їх приводу виникають правовідносини у суб'єктів права – громадян, які відвідують музеї, виставки, бібліотеки, поетичні вечори, а також купують книги, комп'ютерні програми тощо. Тут у суб'єкта інтерес до об'єкта духовний, інтелектуальний;

4) послуги виробничого і невиробничого характеру – виконання роботи, зумовленої договором або контрактом, наприклад, доставка вантажу до місця призначення за договором перевезення; виконання пісні на святковому концерті; адміністративні послуги – у сфері управління та ін.;

5) загально-соціальні цінності і блага – екологічна безпека, громадський порядок тощо.

б) результат дій зобов'язаної особи. Правовідношення спрямоване на те, щоб зобов'язаний суб'єкт виконав обов'язок. Зокрема, така думка висловлена В.Д. Чернадчуком: «дії не можуть бути об'єктом правовідносин, оскільки вони врегульовані бюджетно-правовою нормою і є об'єктом правового регулювання. Об'єктом правовідношення є результат дій, на який і спрямована поведінка суб'єкта». Об'єктом багатьох правовідносин, на думку

О.І. Харитонової, є результат дій зобов'язаної особи.

Об'єкти правовідносин – це те, заради чого вони виникають. Якщо об'єкт права – суспільні відносини, що можуть бути предметом регулювання і вимагають такого регулювання, то об'єкт правовідносин – конкретніше – це частинка суспільних відносин, елемент (одиниця загального), з приводу якого взаємодіють суб'єкти, те, на що спрямовані суб'єктивні юридичні права і обов'язки осіб. Одне й те ж благо може бути об'єктом різних відносин. Людина не може бути об'єктом правовідносин.

Суб'єкти (учасники) правовідносин – індивідуальні або колективні суб'єкти, які на підставі правових норм використовують свою правосуб'єктність у конкретних правовідносинах, тобто реалізують суб'єктивні права і юридичні обов'язки, повноваження і юридичну відповідальність. Наприклад, суб'єктний склад податкових правовідносин містить у собі дві сторони: платник податків (платник зборів) і держава (в особі компетентних органів). Учасниками кримінально-виконавчих правовідносин є засуджений, а також посадові особи й органи, на які покладений обов'язок виконання покарання.

Щоб стати суб'єктом правовідносин, потрібно бути суб'єктом права, тобто мати правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність). Види суб'єктів правовідносин:

1) індивідуальні (фізичні особи): громадяни, тобто особи, що мають громадянство певної країни; іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди); особи з подвійним громадянством (біпатриди). Спеціальним індивідуальним суб'єктом правовідносин є посадова особа;

2) колективні (державні і недержавні юридичні особи): державні органи, організації, установи, підприємства; комерційні організації (акціонерні товариства, приватні фірми - вітчизняні, іноземні, міжнародні); органи місцевого самоврядування; громадські об'єднання (партії, профспілкові організації тощо); релігійні організації. Зауважимо, що не усякий колектив може бути суб'єктом права. Навчальна група, курс, кафедра в навчальних закладах, виробничі бригади та інші колективи не мають цієї якості, оскільки вони не є постійними, усталеними та внутрішньо організованими утвореннями з єдиною волею і метою;

3) держава та її територіальні структурні одиниці: суб'єкти федерації (штати, землі) у федеративних державах; політичні автономії у регіональних (регіоналістських) державах або адміністративно-територіальні автономії в унітарних державах; адміністративно-територіальні одиниці (область, місто, селище та ін.);

4) соціальні спільноти – народ, нація, етнічні або релігійні групи,

громадяни виборчого округу, територіальна громада тощо.

Відмінність суб'єктів права від учасників правовідносин полягає в такому: 1) суб'єкти права є потенційними учасниками правовідносин; 2) суб'єкти права можуть втілити (реалізувати) свої права й поза правовідносинами; 3) суб'єкти права (діти; душевнохворі) можуть володіти лише правоздатністю, а для учасників правовідносин необхідна дієздатність. Від їх імені у правовідносинах виступають законні представники (батьки, опікуни, піклувальники), щоб набути права та виконати обов'язки.

Правосуб'єктність фізичних осіб як суб'єктів (учасників) правовідносин

Правосуб'єктність фізичної особи – це передбачена нормами права здатність (можливість) особи бути суб'єктом (учасником) правовідносин, здійснювати безпосередньо або через свого представника суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

В основі визначення природи правосуб'єктності фізичної особи лежать два критерії:

1) вікова характеристика (певний вік); 2) зрілість психіки, відсутність психологічних дефектів.

Правосуб'єктність – це самостійна правова категорія, що існує поряд із правами і обов'язками. Вона є постійним громадянським станом особи, свідчить про її правову здатність бути носієм цих прав і обов'язків. Зміст правосуб'єктності (набір суб'єктивних прав і обов'язків) у кожної особи може бути різним, але сама правосуб'єктність в усіх однакова. Суб'єктів права можна порівнювати щодо кола їх прав і обов'язків, а не їх правосуб'єктності, оскільки суб'єктивне право і обов'язок – не підстава, а наслідок правосуб'єктності. Момент переходу правосуб'єктності в суб'єктивне право і обов'язок настає з появи юридичного факту.

Щоб стати суб'єктом (учасником) правовідносин, суб'єкти права повинні пройти етапи наділення юридичними властивостями:

1) набути властивостей суб'єктів права як потенційних суб'єктів (учасників) конкретних правовідносин – вступити у загальні відносини правосуб'єктності з усіма іншими суб'єктами, що перебувають під юрисдикцією певної держави – через відповідність певним правовим вимогам про правосуб'єктність: а) розуміти зміст існуючих у суспільстві правових норм; б) оцінювати їх соціальну значущість; в) бути адресатом передбачених правовими нормами суб'єктивних прав й обов'язків; г) мати право своїми діями здобувати ці права й обов'язки; г) бути здатним самостійно реалізовувати свої суб'єктивні права й обов'язки, а також своїми діями породжувати нові права і обов'язки;

2) знайти додаткові властивості юридичного характеру в конкретній юридично значущій ситуації – вступити у конкретні відносини правосуб'єктності – через: а) наділення конкретними суб'єктивними правами і юридичними обов'язками, які визначають власне правові зв'язки, відносини між суб'єктами, встановлені правовими нормами; б) індивідуалізовані дії відповідно до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів як учасників конкретних правових відносин (матеріальних і процесуальних). У конкретних правовідносинах суб'єкт може виступати як носій загальної, спеціальної (галузевої і міжгалузевої) правосуб'єктності.

Правосуб'єктність складають такі взаємозалежні елементи:

1. Правоздатність – передбачена нормами права здатність особи мати суб'єктивні юридичні права і виконувати юридичні обов'язки. Правоздатність виникає з моменту народження і припиняється зі смертю особи.

Правоздатність являє собою своєрідне «право на право», яке не може реалізуватися поза відповідною поведінкою його власника; слугує передумовою наділення громадянина правом; є рівною для всіх громадян, не залежить від вікових і особистісних якостей людини; є стабільною, незмінною упродовж людського життя.

2. Дієздатність – передбачена нормами права здатність особи самостійно, своїми усвідомленими діями (бездіяльністю) здійснювати (використовувати, виконувати, припиняти) суб'єктивні права і юридичні обов'язки. На відміну від правоздатності дієздатність є набутою властивістю, що виражається в готовності особи до здійснення певних дій і вчинків, які передбачені законом і становлять його права й обов'язки (укладати угоди (угодоздатність); вступати в інші правовідносини в межах, установлених законом). Дієздатність є тим правовим інструментом, за допомогою якого громадянин перетворює свої права на реальні. Вона залежить від віку, фізичного стану особи (стану здоров'я), інших особистісних якостей людини, які з'являються в міру її розумового, фізичного, соціального розвитку.

Повна дієздатність настає з моменту громадянського повноліття. Вона передбачає зрілість почуття, розуму і волі. Формальними критеріями повноліття є такі: 1) досягнення 18-літнього віку; 2) укладання шлюбу до настання офіційного повноліття; 3) емансипація – досягнення 16 років і праця за трудовим договором або запис неповнолітньої особи як матері чи батька дитини.

У більшості галузей права дієздатність і правоздатність збігаються в одній особі, вони нероздільні. Але в деяких галузях права України встановлені різні вікові градації дієздатності: 18 років (конституційне право);

16 років (адміністративне право). У цивільному праві повна дієздатність – 18 років (повнолітня особа); неповна дієздатність – 14-18 років (неповнолітня особа), іноді – 16 років (праця за трудовим договором; підприємницька діяльність зі згоди батьків, опікунів чи піклувальників); часткова дієздатність – 6-14 років (малолітня особа); повна недієздатність – до 6 років. Обмежена дієздатність встановлюється за рішенням суду і стосується осіб, котрі: 1) страждають на психічний розлад, що істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій і (чи) керувати ними; 2) зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, чим ставлять себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вони за законом повинні утримувати, у скрутне матеріальне становище. Відсутність у дітей і психічно хворих власної дієздатності замінюється дієздатністю інших, спеціально визначених осіб – батьків, опікунів чи піклувальників.

3. Деліктоздатність – здатність нести відповідальність за вчинені правопорушення. Вона нерозривно пов'язана з дієздатністю.

У деяких випадках деліктоздатність передуює настанню повної дієздатності. Наприклад, в Україні кримінальній і адміністративній відповідальності підлягають особи, яким до здійснення злочину виповнилося 16 років, а за види злочинів підвищеної соціальної небезпеки (особливо тяжкі злочини) вона настає з 14 років. Не досягнувши повної дієздатності, ці особи є деліктоздатними.

Передумовою деліктоздатності є осудність, тобто здатність у момент здійснення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Юридичні особи як суб'єкти (учасники) правовідносин

Юридична особа – організація, створена шляхом об'єднання осіб і (або) майна, зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена загальною цивільною правосдатністю і дієздатністю, яка має право здобувати і здійснювати майнові й особисті немайнові права, виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суці, арбітражному чи третейському суді. За законодавством України юридичною особою може бути також товариство, створене однією особою.

Ознаки юридичної особи:

1) організаційна єдність і автономія, тобто чітка внутрішня структура, наявність органів управління і відповідних підрозділів для виконання завдань і функцій, закріплених статутом, установчим договором або положенням; самостійний баланс – кошторис витрат, статутний фонд і банківський рахунок;

2) майнова відокремленість, тобто має майно, яке відокремлене від

майна її учасників і засновників; володіння цим майном на праві власності, господарського відання або оперативного управління. Важливим є не факт наявності майна як такого, а сам принцип функціонування організації за розпорядженням, користуванням і володінням ним;

3) наявність самотійної майнової відповідальності за своїми обов'язками, що нерозривно пов'язано з майновою відокремленістю. Наприклад, стягнення кредиторів звертаються на відособлене майно організації;

4) участь у цивільному обігу від свого імені, набуття і здійснення від свого імені майнових та особистих немайнових прав, несення обов'язків (цивільна дієздатність);

5) процесуальна правосуб'єктність – здатність бути позивачем і відповідачем у суді (звертатися з позовом до громадян, інших осіб, відповідати за боргами у разі зворотного позову) (процесуальна дієздатність);

б) легалізація діяльності – зареєстрованість у встановленому законом порядку (у сфері підприємницької діяльності легалізацією є момент видачі ліцензії на спеціально визначені види діяльності).

Правосуб'єктність юридичної особи настає з моменту державної реєстрації. Державна реєстрація означає легалізацію підготовлених установчих документів і реквізитів (статут, кругла печатка, штампи, найменування та ін.) та одержання свідоцтва про державну реєстрацію - документа установленого зразка, що засвідчує факт внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію юридичної або фізичної особи. Виключення з державного реєстру означає ліквідацію юридичної особи і, отже, втрату її правосуб'єктності.

Правосуб'єктність юридичної особи є спеціальною: вона здійснює лише ті дії, котрі зафіксовані в установчих документах.

Види юридичних осіб залежно від порядку створення:

– юридичні особи приватного права – створюються на підставі установчих документів (статут, затверджений учасниками, або установчий договір між учасниками);

– юридичні особи публічного права – створюються за рішенням державного органу (розпорядчим актом президента країни, вищого органу державної виконавчої влади, органу державної влади на місцях або органу місцевого самоврядування).

Види юридичних осіб залежно від держави:

– державні – створюються для виконання функцій держави; мають публічні цілі і не прагнуть до одержання прибутку як статутного завдання; можуть займатися і підприємницькою діяльністю, але лише тією мірою, яка

служить досягненню цілей, заради яких вони створені і відповідають їм; фінансуються головним чином коштом держбюджету; функціонують на підставі принципу: «заборонено все, окрім прямо дозволеного законом»;

– недержавні – створюються у сфері господарства, політики, освіти, культури (громадські організації, профспілки, політичні партії, релігійні організації, приватні підприємства, господарські об'єднання та ін.); мають на меті досягнення цілей та інтересів своїх членів; фінансуються, як правило, своїм коштом; діють відповідно до статутних документів, зареєстрованих у встановленому законом порядку; функціонують на підставі принципу «дозволено все, окрім прямо забороненого законом». Недержавні юридичні особи можна поділити на комерційні (мають на меті отримання прибутку) і некомерційні (не мають на меті отримання прибутку).

Суб'єктивне право і юридичний обов'язок як основний зміст правовідносин

Суб'єктивне право – вид і міра можливої (або дозволеної) поведінки суб'єкта права, встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів правомочної особи і забезпечувана державою. Носієм суб'єктивного права є правомочний.

Зміст суб'єктивного права виражається через такі правомочності:

1) правомочність на власні позитивні дії (праводіяння), або право позитивної поведінки правомочного суб'єкта, тобто можливість самого суб'єкта фактично чинити і юридично значущі дії (наприклад, право голосувати, подавати позов до суду, продавати або дарувати своє майно та ін.);

2) правомочність на чужі дії (правовимагання), або право-вимагання відповідної поведінки від правозобов'язаної особи, тобто можливість зацікавленої особи жадати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків (наприклад, вимагати сплати боргу, передавати майно, відшкодувати податкові недоплати та ін.);

3) правомочність домагання (праводомагання), або право звертатися за підтримкою і захистом держави у разі порушення суб'єктивного права з боку зобов'язаної особи. Це право приводить у дію апарат держави - примус, якщо інша сторона не виконує своїх обов'язків (стягувати в примусовому порядку борг, поновлювати незаконно звільненого на роботі). Праводомагання є продовженням права-вимоги і найважливішою гарантією виконання певних обов'язків;

4) правомочність на користування соціальними благами (правокористування) на основі певного суб'єктивного права (наприклад, право покупця користуватися купленим товаром на власний розсуд).

Юридичний обов'язок – вид і міра належної (або необхідної) поведінки суб'єкта права, що встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів правомочної особи і забезпечувана державою. Носієм юридичного обов'язку є правозобов'язаний.

Зміст юридичного обов'язку складається з елементів, що є конкретними юридичними вимогами до правозобов'язаної сторони:

1) здійснювати певні дії (активні обов'язки) або утриматися від них (пасивні обов'язки) – це зобов'язання діянням;

2) реагувати на законні вимоги правомочної сторони їх виконанням (наприклад, обов'язок виконувати умови договору) – це зобов'язання виконанням;

3) нести юридичну відповідальність (зазнавати позбавлення прав особистого, майнового чи організаційного характеру) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, тобто такого, що суперечить вимогам правової норми (наприклад, обов'язок боржника платити неустойку за невиконання умов договору) – це зобов'язання зазнавати обмежень або позбавлення благ;

4) не заважати у правомочній стороні користуватися благом, яке вона отримала по праву – це зобов'язання не перешкоджати контрагенту.

Не варто вважати юридичним обов'язком тільки той, що супроводжується санкцією. Є чимало обов'язків, які фактично не передбачають примусового виконання (наприклад, відповідач зник або не має засобів).

І суб'єктивне юридичне право, і юридичний обов'язок поєднують те, що вони: виходять з юридичних норм; забезпечуються державою; не безмежні, а існують у певних суворих межах – це завжди «міра» поведінки. Суб'єктивні права й обов'язки перебувають у тісному взаємозв'язку, є взаємозалежними, зумовлюють одне одного. Завдяки їм між суб'єктами права виникає зв'язок, який називається правовідносинами.

3.3. Юридичні факти як підстави виникнення правовідносин

Юридичний факт – передбачена нормами права конкретна життєва обставина (подія, дія, стан), котра є підставою виникнення, зміни чи припинення правовідносин. За наявності норм права без юридичного факту правовідносини неможливі. Проте юридичні факти можуть спричиняти юридичні наслідки, що не втілюються у правовідносинах. Тому не слід «прив'язувати» юридичні факти лише до правовідносин.

Ознаки юридичного факту:

1) є неповторним фрагментом соціальної дійсності, з якою перебуває у постійному зв'язку;

2) характеризується конкретністю (існує в просторі і часі) та індивідуальністю (пов'язаний з конкретними суб'єктами);

3) є життєвою обставиною (подією, дією, станом), не може об'єктивуватися в думках, почуттях, бажаннях;

4) передбачується нормами права – точна або загальна вказівка на факт міститься в гіпотезі норми права;

5) є підставою для настання певних юридичних наслідків - слугують умовою виникнення, зміни чи припинення правовідносин; породжують суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин (юридична обставина).

Для настання юридичного факту важливі дві обставини: фактична і юридична. Наприклад, для вступу особи у спадкоємні правовідносини недостатньо норми права, що регулює порядок спадкування. Для цього необхідно мати фактичну обставину – відкриття спадщини для конкретної особи (смерть чоловіка) і юридичну обставину – подання заяви цієї особи (дружини) нотаріусу про прийняття спадщини за місцем її відкриття та ін.

Види юридичних фактів за складом: прості – обставина, що має просту будову і виражається в простих характеристиках (наприклад, припинення повноважень судді Конституційного Суду в зв'язку з закінченням строку призначення); складні – обставина, що має складну будову і розмаїтість характеристик, але залишається одним фактом (наприклад, правопорушення як факт передбачає чотири елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона).

Види юридичних фактів за способом вираження: документ, усна заява, жест, знак-символ.

Види юридичних фактів за правовими наслідками: правоутворюючі - юридичні факти, з якими норми права пов'язують виникнення правовідносин (наказ ректора про зарахування абітурієнта К. до вищого навчального закладу); правозмінюючі – юридичні факти, з якими норми права пов'язують зміну правовідносин (наказ ректора про переведення студента К. з денної на заочну форму навчання); правоприпиняючі-юридичні факти, з якими норми права пов'язують припинення правовідносин (наказ ректора про видачу студенту К. диплома про закінчення вищого закладу освіти). Крім того, один і той же юридичний факт може бути правоутворюючим, правозмінюючим, правоприпиняючим для суб'єктів, які представляють сторони у правовідносинах.

Види юридичних фактів за вольовою ознакою:

Дія – вольова поведінка суб'єктів права, з якою пов'язані виникнення, зміна та припинення правовідносин (угода, постанова слідчого, рішення суду).

Подія – юридичні факти, що виникають, змінюються і припиняються поза волею людей – внаслідок нездоланної сили (повінь, землетрус, народження людини, смерть людини, закінчення строків).

Стан – складні юридичні факти, що характеризуються тривалістю впливу на правовідносини або входженням (разом з іншими фактами) до фактичного складу різних правовідносин та кількарізним настанням правових наслідків. Нерідко стан настає через реєстрацію в державних органах (перебування на військовій службі, у шлюбі, у спорідненні, у розшуку, на посаді, у безвісній відсутності, у недієздатності, членство в громадській організації, стан громадянства та ін.). Використання стану об'єктивно необхідно в трудовому, сімейному, кримінальному праві та ін.

Дії за відповідністю чи невідповідністю нормам права: Правомірні дії – відповідають вимогам норм права (договір):

1) юридичні акти – дії, що пов'язані зі вступом особи в конкретні правовідносини з наміром (метою) досягти певного юридичного наслідку (заповіт, договір, судові рішення);

2) юридичні вчинки - дії, що не пов'язані зі вступом особи в конкретні правовідносини і незалежно від її наміру (мети) породжують юридичні наслідки (фіктивний шлюб, наукове відкриття).

Неправомірні дії – не відповідають вимогам норм права (правопорушення):

1) проступки – суспільно шкідливі протиправні вчинки (дії чи бездіяльність), що спричиняють за чинним законодавством усі види відповідальності, окрім кримінальної;

2) злочини – суспільно небезпечні винні діяння (дії чи бездіяльність), що спричиняють за чинним законодавством кримінальну відповідальність; мають вищий ступінь небезпечності.

Події за ступенем невизначеності волі суб'єктів: абсолютні - не залежать від будь-якої волі (землетрус, повінь, ураган, снігова лавина тощо); відносні – об'єктивно пов'язані з чияюсь волею, виявлення якої слугує причиною настання подій (наприклад, пожежа будинку в результаті підпалу є подією, що не залежить від волі і дій учасників правовідносин – власника будинку і страхової установи, проте об'єктивно пожежа настала в результаті дії – правопорушення – і спричинила зміну правовідносин).

Події за характером їх дії у часі: одноразової дії – життєві обставини, з якими норми права пов'язують юридичні наслідки лише в конкретному

випадку (пожежа, смерть, народження); безперервної дії (факти-стани) – життєві обставини, які існують тривалий час, постійно чи періодично породжуючи юридичні наслідки (виробничого стажу; перебування у шлюбі).

Нерідко для виникнення передбачених правовою нормою юридичних наслідків необхідний не один юридичний факт, а їх сукупність (фактичний склад).

Фактичний (юридичний) склад – це система юридичних фактів і юридично значущих умов, необхідних для настання правових наслідків, які передбачені гіпотезою норми права.

Юридично значущі умови – обставини, які створюють підстави для виникнення (припинення) правовідносин або вчинення дій, що спричиняють правові наслідки. Вони можуть виникнути до появи фактичних складів і бути тривалий час не затребуваними, не викликати правових наслідків. Наприклад, важке хронічне захворювання громадянина, який досяг призовного віку, надає право на звільнення від військової служби. Правові наслідки, що пов'язані з фактичними умовами, можуть виявлятися у виникненні, зміні або припиненні правовідносин.

Ознаки фактичного складу:

- 1) складається з елементів – юридичних фактів і юридично значущих умов;
- 2) елементи передбачені нормою права;
- 3) між елементами, які не є однозначними, існує тісний системний зв'язок;
- 4) являє собою складну систему, у якій відбувається послідовне нагромадження елементів у певному порядку внаслідок взаємодії фактичних і юридичних відносин;
- 5) лише в сукупності елементів (останнім елементом є правозастосовний акт, договір) настають правові наслідки;
- 6) може стати елементом більшої за масштабом системи юридичних фактів – у межах інституту права, галузі права, публічного чи приватного права, системи права.

Так, для зарахування до вищого навчального закладу необхідні: загальна середня освіта, засвідчена документом; успішне проходження тестування; документ, що свідчить про внесення визначеної суми за навчання (якщо це комерційний навчальний заклад); наказ ректора про зарахування до ВНЗ.

Дедалі більшого поширення набувають фактичні склади із поєднанням матеріальних і процесуальних елементів.

3.4. Правові презумпції як спосіб установлення юридичних фактів. Правові аксіоми, фікції, преюдиції

Презумпції – це узагальнення не достовірні, факти умовні, але можливі.

У правовій реальності презумпції є феноменом, який, не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини, виступати способом установлення юридичних фактів, за якого юридичний факт передбачається існуючим на підставі повторюваного, типового явища об'єктивної реальності.. Презумпції - важливий і досить гнучкий інструмент регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту, оскільки в них: 1) відображаються вихідні, принципові засади права; 2) закладений механізм реалізації цих засад.

Види правових презумпцій: неспростовні - припущення (закріплені в законі) про наявність або відсутність певних фактів, що не підлягають сумніву і доказуванню. Ці положення є незаперечними принципами (презумпція виникнення правоздатності людини в момент її народження; презумпція недієздатності неповнолітньої особи); спростовні - припущення (закріплені в законі) про наявність або відсутність певних фактів, що не підлягають сумніву, поки щодо них не буде доведено інше. Ці положення можна заперечувати (презумпція невинуватості особи).

Види презумпцій за субординацією в правовому регулюванні і їх відмітні ознаки:

– матеріально-правові – містять правоположення про наявність (відсутність) певного юридичного факту при існуванні інших фактів, що можуть стосуватися іншого суб'єкта певних правовідносин або неозначеного кола осіб. Ознаки: 1) служать передумовою для процесуальної презумпції; 2) вступають у дію лише за доведеності умов їх застосування; 3) завжди можуть бути спростовані шляхом доказів про відсутність фактів, за наявності яких вони застосовуються;

– процесуально-правові – виключають необхідність доказів для ухвалення рішення або вказують на суб'єкта, на якого покладається тягар доказування під час розгляду юридичної справи, чим установлюється порядок застосування норм процесуального права. Ознаки: 1) мають передумовою матеріально-правову презумпцію; 2) завжди виходять із правової норми і розподіляють тягар доказування суворо визначено, а не приблизно; 3) не можуть бути спростовані, якщо матеріально-правова презумпція є незаперечною.

У більшості правових норм матеріальні і процесуальні види презумпцій тісно переплітаються. Вони допомагають вирішити справу, скорочують і спрощують процес доказування, розподіляють тягар доказування. До таких презумпцій належать: презумпція батьківства дитини, яка народилась у зареєстрованому шлюбі; презумпція рівності частини кожного з подружжя при поділі майна, спільно нажитого в шлюбі; презумпція смерті особи, що безвісно була відсутня понад три роки; презумпція відмовлення позивачу від позовних вимог, якщо він двічі не з'являвся без поважних причин на судові засідання, та ін.

Кожна галузь права має чималий «набір» презумпцій. Наприклад, у Цивільному кодексі України закріплені презумпція розумності і сумлінності учасників цивільних правовідносин, презумпція вини та ін. Вина визнається обов'язковою умовою для застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань або у разі заподіяння шкоди. Щоправда, із презумпції вини є винятки. І все-таки загальним правилом у країнах континентальної Європи є таке: неодмінною передумовою договірної відповідальності є вина боржника.

Щоб не виникло потреби у розширювальному тлумаченні презумпцій - ні судовому, ні доктринальному, вони повинні закріплюватися в нормах права і чітко формулюватися.

Правові аксіоми (грец. аксіома) – закріплені в нормах права самоочевидні істини, які не потребують доказів і слугують підставою для доказів інших правових положень (теорій).

Правові аксіоми, як і будь-які аксіоми, мають досвідне походження. Протягом століть свідомість людини звикала до повторення тих чи інших правових положень, і вони набули значення само очевидних істин, які приймаються без доказів, і здобувають офіційне закріплення. Завдяки цьому правові аксіоми набувають регулятивного значення і не можуть бути відкинутими; як правило, вони близькі принципам права, додають їм особливий зміст і значення. Наприклад, життя і здоров'я людини - вища правова цінність; люди народжуються вільними і рівними в правах; народ - джерело влади; закону, що установлений, повинні дотримуватися; за те саме правопорушення не можна відповідати двічі; закон зворотної сили не має; усякий сумнів тлумачиться на користь обвинувачуваного; відповідальність може настати лише за вину; ніхто не може бути суддею у власній справі; ніхто не зобов'язаний свідчити проти себе і своїх близьких.

Правові фікції (лат. – вимисел, вигадка) – загальновизнані і зафіксовані в нормах права припущення про існування певних явищ і процесів, тоді як насправді вони відсутні. Фікції можуть міститись у гіпотезі

чи диспозиції правової норми, а також набувати зовнішнього вираження у нормі-фікції, інституті права. Фікції застосовуються в праві (їх широко використовували ще давні римляни), якщо відсутні реальні підстави для: 1) доказу правомірності якої-небудь дії або бездіяльності; 2) визнання суб'єктивного права (суб'єктивних правомочностей); 3) констатації юридичного факту. У таких випадках використовуються штучні, нереальні (конвенціональні) підстави, щоб мати відносно завершену картину правової реальності, тобто правова реальність підводиться під деяку формулу, їй не відповідну, щоб потім з цієї формули зробити необхідні фактичні висновки.

Нерідко в нормативних актах фікції виражаються словами «я к б и», «якщо б», «припустимо».

Створення фікцій часто відбувається за допомогою прийомів тлумачення за аналогією – відповідно до принципу справедливості. Найбільш поширеними є фікції правотворчі і доктринальні. Прикладом правотворчої (законодавчої) фікції, коли постулюється неіснуюче ніби існуючим, є положення про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України): фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування. Приклад доктринальної фікції – юридична особа.

Фікції можна поділити на конструктивні і деструктивні. До конструктивних фікцій належать штучні реконструкції фактів, якими в кримінально-процесуальному праві є відтворення обстановки і обставин подій. Юридичними (конструктивними) фікціями визнаються правила (принципи) дії нової правової норми у часі: перспективна, ретроактивна, ультраактивна дія, а також дострокове припинення дії правової норми. Неприпустимими є деструктивні фікції: фіктивне підприємництво, фіктивний контракт. Вони є проти правним видом зловживання суб'єктивним правом, за яке законодавство передбачає кримінальну, адміністративну, цивільно-правову відповідальність. Чимало деконструктивних фікцій використовується з метою задоволення незаконного інтересу в тіньовій економіці, а також похідних від неї явищ (тіньової політики, корупції, організованої злочинності, економічної злочинності).

На відміну від презумпцій, фікції (як умовно реальні явища) незаперечні.

Преюдиції – виключення заперечення юридичної вірогідності факту, що був раз доведений судом або іншим юрисдикційним органом. Це означає, що обставини, які закріплені в рішенні суду або іншого юрисдикційного органу, можуть бути покладені в основу наступного рішення без їх повторного дослідження. Дія преюдиції не виявляється на стадії

розслідування або розгляду юридичної справи, коли окремі факти досліджуються вперше, оскільки преюдиції не є способом доказування фактів. Лише тоді, коли суд або інший юрисдикційний орган у попередній справі вже встановив факти (після перевірки й оцінки їх) і закріпив у відповідному документі, вони вважаються преюдиціальними для наступної справи, що розглядається, тобто встановленими, істинними, які не потребують нового доказування. Наприклад, факти, встановлені рішенням суду, що набрало законної сили у цивільній справі, не доводяться знову при розгляді інших цивільних справ, у яких беруть участь ті ж особи.

Розрізняють адміністративні, кримінально-правові і кримінально-процесуальні преюдиції, які застосовують залежно від їх значення для справи, що розглядається.

Правові преюдиції, аксіоми, фікції виконують певну роль в організації, стабілізації і повноцінному функціонуванні правової системи суспільства.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення правовідносин. Якими ознаками вони характеризуються?
2. Як класифікуються правовідносини?
3. Що є складовими структури правовідносин?
4. На які види поділяються об'єкти правовідносин?
5. Як класифікуються суб'єкти правовідносин?
6. Що таке правосуб'єктність?
7. Розкрийте юридичний та фактичний зміст правовідносин.
8. Що таке юридичні факти?
9. За якими критеріями класифікуються юридичні факти?
10. В чому проявляється взаємозв'язок норм права та правовідносин?
11. Дайте визначення правової презумпції.
12. Наведіть приклади правової аксіоми, правової фікції та преюдиції.

Тема 4. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА

- 4.1. Реалізація права: поняття та основні ознаки.
- 4.2. Форми і способи реалізації права.

4.1. Реалізація права: поняття та основні ознаки

Право має зміст і цінність для особи, суспільства, якщо воно реалізується. Проте встановлені державою правові норми не можуть виконати регулювальної ролі без складного механізму їх реалізації.

Без втілення правових приписів у життя норми права мертві, власне це губить їх соціальне призначення. «Право ніщо, – відзначає Л. Явич, – якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей та їх організацій, у суспільних відносинах. Неможливо зрозуміти право, якщо відхилитися від механізму його реалізації в житті суспільства».

Норми права, в яких містяться загальнообов'язкові приписи, є результатом правотворчості, тобто владної форми діяльності держави. Проте фактичного існування правового припису не достатньо для того, аби суспільні відносини були врегульовані. Соціальна сутність права полягає в урегулюванні, впорядкуванні суспільних відносин, створенні необхідних умов для реалізації прав та інтересів окремої особи і нормального існування суспільства в цілому. Тому ефективність правового регулювання суспільних відносин залежить не тільки від змісту норм, а саме від того, наскільки ці приписи правильно реалізуються. Тому після видання нормативно-правових актів акцент діяльності державних органів повинен бути перенесений на впровадження в суспільне життя їхніх приписів.

Норми права існують для того, щоб активно впливати на поведінку людей, регулювати суспільні відносини. Однак цінність приписів, що містяться в нормах права, набуває реального значення лише за умови втілення їх у конкретних суспільних відносинах. Особливої актуальності питання реалізації права набули у зв'язку зі стрімкими правовими реформами, що відбуваються в Україні і пов'язані з оновленням та суттєвою зміною чинного законодавства.

У правовому суспільстві народ, з одного боку, і держава – з іншої, приймають на себе зобов'язання відповідати праву. Звідси проблема реалізації права може бути розглянута в двох напрямках: реалізація права органами держави і посадовими особами; реалізація права у вчинках громадян, у діяльності їхніх організацій і об'єднань. Вихідною формою реалізації права державою є видання законів. Прийняття правових законів,

формулювання в законах правових розпоряджень – сама важка і найблагородніша справа законодавців. Тим самим вони реалізують об'єктивні по обставинах і природні за умовами місця і часу вимоги, що випливають із самої природи речей, які містяться в суспільних відносинах.

Прийняття підзаконних актів – уже вторинний процес. Тут в основному у формі конкретизації реалізується право, виражене в законах. Хоча, звісно ж, життя як і раніше дає нам приклади того, як у підзаконних актах формулюються вихідні, первинні норми права, що не мають своєї основи в законах. У принципі й у нормальних умовах така практика підлягає осуду, оскільки відшукати право і сформулювати його належним чином представляється можливим тільки в ході зробленої парламентської діяльності в рамках оптимально організованого законодавчого процесу. Через правильність законів і відсутність норм у підзаконних актах конкретизацією права займаються також вищі судові інстанції, а в країнах англосаксонської системи права – суди взагалі. Можна по-різному оцінювати форму реалізації права судами, але в окремих ситуаціях судді «черпали» право безпосередньо з життя і навіть конкурували в цьому відношенні з законодавцем. За загальним правилом основною формою реалізації права суддями й іншими посадовими особами держави вважається застосування правових норм, що містяться в законах і підзаконних нормативних актах. Якщо аналізувати проблему реалізації права громадянами, то було б невірно не помітити їхньої участі у всіх відзначених формах і їх самостійного в ряді випадків здійснення прав в області видання законів, конкретизації і застосування права. Наприклад:

1) рішення референдумом, коли народне волевиявлення закріплюється законом;

2) конкретизація в рамках закону умов договору між підприємцем і найманим робітником;

3) порушення кримінальної справи на підставі заяви громадянина.

Однак, як зазначає О.Ф. Скакун, для громадян найбільш характерна реалізація законодавчих розпоряджень волі законодавця, вираженої в законах і підзаконних актах. Свого роду формою реалізації волі законодавця є тлумачення нормативних актів посадовими особами і громадянами. Акти тлумачення закону нічого не додають, але є результатом реалізації волі суб'єктів соціального спілкування правових норм.

У літературі реалізація норм права розглядається як процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності щодо здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків. Реалізацію права також можна розглядати як діяльність суб'єктів,

сформовану відповідними мотивами і поставленими цілями для задоволення суб'єктивних потреб.

Реалізація права завжди пов'язана з правомірною поведінкою людей, тобто такою поведінкою, яка відповідає правовим приписам. В одних випадках, це активні позитивні дії (використання права або виконання обов'язків), в інших – це бездіяльність суб'єктів (утримання від здійснення протиправних дій).

Реалізацію права розуміють як фактичне здійснення правових приписів у поведінці та діяльності (бездіяльності) суб'єктів права. Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права.

Таким чином, реалізація права – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосування правових норм, здійснюється для задоволення потреб та досягнення бажаного особистого чи соціального результату.

Реалізація норм права – втілення правових норм і принципів у правомірній поведінці суб'єктів права, у їх практичній діяльності. Ї можна розглядати як процес і як кінцевий результат.

Реалізувати норми права, що містяться в приписах законів та інших нормативно-правових актів, у судових прецедентах, нормативно-правових договорах та інших джерелах права означає добровільно втілити їх у життя – у суспільні відносини, поведінку громадян. Без реалізації право втрачає свій соціальний зміст і призначення. Ш.Л. Монтеск'є писав: «Коли я вирушаю в яку-небудь країну, я перевіряю не те, чи гарні там закони, а те, як вони здійснюються, оскільки гарні закони зустрічаються скрізь».

Ознаки реалізації норм права:

1) правомірність дій, тобто їх відповідність нормам права (неправомірні дії, вчинення правопорушення не можуть вважатися реалізацією норм права);

2) соціальна корисність дій – їх спрямованість на задоволення приватних і публічних потреб та інтересів суспільства і людини;

3) процедурний характер дій, регламентованість нормами права процесу діяльності суб'єктів права;

4) вольовий характер дій, тобто їх усвідомлення, знаходження аргументів на користь балансу між суб'єктивними інтересами і нормами; настанова на дії, що відповідають нормам і принципам права;

5) забезпеченість державою процесу і результату реалізації права.

Норми права втілюються в життя відповідно до їх призначення: логічні (класичні) норми діють безпосередньо, спеціалізовані нетипові норми

(загально-закріплені, установчі, прогностичні, декларативні, дефінітивні, темпоральні, тощо) – через системні зв'язки з логічними нормами в якості їх помічників у регулюванні суспільних відносин, поведінки людей.

Реалізація права має величезне значення. По-перше, шляхом правореалізації здійснюються суб'єктивні права та обов'язки, без яких учасники не зможуть самотійно втілити правові норми у життя. По-друге, норми права встановлюють специфіку правовідносин, відповідно до якої визначається поведінка учасників правовідносин. По-третє, реалізація норм права необхідна також у разі виникнення спору між учасниками правовідносин. По-четверте, реалізація норм права виникає з необхідності контролю з боку держави за законністю та доцільністю дій учасників правових відносин або коли вимагається офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів та спеціальне їх юридичне оформлення.

Реалізація норм права передбачає соціальну і юридично значиму поведінку суб'єктів, їхню позитивну діяльність для досягнення певних соціальних результатів. Проте ця поведінка не є кінцевим результатом реалізації правового припису. Як і правова поведінка реалізація норм права нерозривно пов'язана з досягненням певного соціального ефекту. Учасники конкретних суспільних відносин діють у відповідності з чинним законодавством, виконують його вимоги і, врешті решт, створюють порядок, який, на погляд держави, найкраще відповідає інтересам суспільства та особи, забезпечує подальший прогресивний розвиток суспільства.

4.2. Форми і способи реалізації права

Правові норми реалізуються в різних формах. Це обумовлено низкою обставин:

- а) різноманітністю змісту і характеру суспільних відносин, що регулюються правом;
- б) відмінністю засобів впливу права на поведінку людей;
- в) специфікою змісту норм права;
- г) статусом того чи іншого суб'єкта в загальній системі правового регулювання, його відношенням до юридичних приписів;
- д) формою зовнішнього прояву правомірної поведінки.

Поняття «реалізація права» охоплює кілька форм і способів впливу на поведінку суб'єктів права.

Класифікація форм реалізації норм права за складністю і спрямованістю дій суб'єкта:

- *проста, безпосередня* (без участі держави) – додержання, виконання, використання;
- *складна, опосередкована* (за участю держави) – застосування. Способи безпосередньої реалізації норм права:

1) додержання (заборон) – стримування від дій, заборонених юридичними нормами, суворе додержання встановлених заборон (наприклад, дотримання швидкості руху автомобіля в місті – 60 км за годину). Передбачає пасивну поведінку суб'єкта – незалежно від його бажання. Дотримання норм права має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від здійснення дій, що забороняються державою. Це пасивна форма поведінки суб'єктів у сфері правового регулювання: вони не здійснюють дій, заборонених нормами права, і в такий спосіб реалізують правові заборони. Суб'єкт повинен узгоджувати свою поведінку з нормами-заборами: не робити того, що заборонено. Значення цієї форми реалізації норм права в тому, щоб не допустити здійснення дій, які нанесли б шкоду суспільству, державі, окремій особі. Дотримання завжди має пасивний характер. Реалізація цих норм до сягається не в силу здійснення активних дій суб'єктами, а завдяки утриманню від заборонених дій.

Як приклад дотримання норм права – утримання громадянина від вивозу заборонених за межі країни предметів, утримання від забруднення навколишнього природного середовища, утримання від скоєння будь-яких правопорушень. Саме в цьому і виявляється соціальна користь даної форми реалізації права. Здебільшого дотримання права відбувається непомітно, не фіксується. Саме тому його юридичний характер яскраво не виявляється.

При дотриманні (додержанні) правових норм поведінка суб'єкта узгоджується з нормами-заборами, тобто реалізуються забороняючі норми права. У заборонах вказується небажана для суспільства і держави поведінка.

Забороняючі норми можуть прямо не формулювати заборону, але вона логічно випливає із змісту норми: якщо в санкції норми встановлено юридично негативні наслідки, то такі дії заборонені законодавцем.

Дотримання (додержання) норм права здійснюється пасивною поведінкою суб'єктів: вони не чинять дій, заборонених нормами права, і в такий спосіб додержуються правових заборон.

В більшості випадків дотримання права проходить непомітно і, як правило, не фіксується. Саме тому його юридичний характер яскраво не проявляється. У цій формі реалізуються забороняючі норми. Наприклад, непорушення пасажирами літаків заборони щодо перевезення вибухонебезпечних речовин.

2) виконання (обов'язків) – вчинення активних дій, що наказуються нормами права, в інтересах правомочної сторони, виконання обов'язків (наприклад, своєчасне заповнення і подання до податкової адміністрації декларації про доходи, реалізація положень ст. 136 КК України про ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані). Передбачає активну поведінку суб'єкта – незалежно від його бажання. Виконання норм права являє собою реалізацію зобов'язуючих норм, виконання суб'єктом покладених на нього обов'язків активного типу. У разі утримання від їх здійснення це може кваліфікуватися як протиправна поведінка. Особливою рисою виконання норм права є активне поводження суб'єктів: вони здійснюють дії відповідно до юридичних норм, активно виконують покладені на них обов'язки. Наприклад, пасажир громадського транспорту зобов'язаний сплатити проїзд, батьки повинні утримувати неповнолітніх дітей і забезпечити їм певний рівень освіти, підприємець зобов'язаний сплачувати податки. При невиконанні цих дій особи визнаються такими, що скоїли правопорушення у формі бездіяльності.

Отже, зобов'язуючі норми закріплюють вимогу активної поведінки щодо здійснення зазначених у цих нормах позитивних дій з боку фізичних або юридичних осіб. Здійснення таких позитивних дій спрямоване на досягнення бажаного для суспільства, держави і особи соціального результату. Відмова від виконання зобов'язуючих норм або їх неналежне виконання тягне за собою застосування примусової сили держави. І навпаки, людина, яка активно, якісно виконує свій обов'язок, може бути заохочена.

Виконання і дотримання правових норм як форми правореалізації мають імперативний, загальнообов'язковий характер: суб'єкт повинен узгоджувати свою поведінку з цими розпорядженнями, не порушувати їх.

3) використання (дозволів) – використання можливостей, наданих правовими нормами, здійснення суб'єктивних прав для задоволення власного інтересу (наприклад, використання права на вищу освіту). Передбачає як активну, так і пасивну поведінку. Використання суб'єктивного права – здійснення суб'єктами своїх повноважень, наданих їм уповноважуючою нормою права, в диспозиції якої закріплені суб'єктивні права. Суб'єкти на власний розсуд використовують надані їм права. На відміну від дотримання і виконання, пов'язаних з реалізацією заборон і юридичних обов'язків, використання являє собою здійснення дій, що дозволяються правом. При цьому суб'єкт керується своїми власними інтересами.

Отже, уповноважуючі норми надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій. Суб'єкт права згідно зі своїми інтересами та потребами використовує права, надані йому відповідно до

приписів норм права, що знаходить свій вираз у здійсненні ним повноважень, наданих нормами права. Використання норм права може здійснюватись як активно (коли повноваження полягає у праві здійснювати певні дії), так і пасивно (коли повноваження полягає у праві не робити певних дій).

Це – реалізація повноважень, наданих нормами права. Приклад – здійснення громадянами своїх конституційних прав: на об'єднання, мирні збори і демонстрації, право володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю тощо. Це передбачає як активну, так і пасивну поведінку: суб'єкт поводить пасивно, якщо він утримується від використання наданого йому права, або навпаки.

Повноваження громадян відрізняються від повноважень державних органів та їх посадових і службових осіб. Якщо громадяни вправі добровільно здійснювати або не здійснювати свої повноваження (ніхто не може притягнути їх до відповідальності за невикористання суб'єктивних прав), то здійснення державними органами своїх повноважень є не лише їх правом, але й обов'язком. Наприклад, прийняття законів Верховною Радою є не лише її правом, але й головним обов'язком.

В таких формах реалізуються багато норм права, проте не всі.

Існують немало випадків, коли дотримання, виконання і використання є недостатніми для забезпечення повної реалізації юридичних норм і вимагають втручання в цей процес компетентних суб'єктів (органів), які наділені державно-владними повноваженнями. Наприклад, нарахування пенсії, прийняття на роботу, виконання військового обов'язку та ін.

Форми реалізації норм права залежно від юридичного забезпечення:

1) через загальні правовідносини – реалізація норм права на загальних умовах безпосереднього наділення певних осіб суб'єктивними юридичними правами та обов'язками як учасників правовідносин. Тут не потрібні додаткові юридичні факти, крім наявності суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, що виникають на підставі норми права, загальної для всіх осіб, котрі підпадають під її дію (право громадян на судовий захист);

2) через конкретні (індивідуальні) правовідносини – реалізація норм права, що потребує, крім загальних умов наділення певних осіб суб'єктивними юридичними правами й обов'язками як учасників правовідносин, ще й наявності конкретних юридичних фактів, котрі зазвичай мають індивідуалізований характер (конкретні правовідносини договору постачання передбачають, крім наявності суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, ще й додаткового юридичного факту – акту про постачання товару однією стороною іншій на умовах договору).

Отже, норми права можуть бути реалізовані по-різному: у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них. Конкретна форма реалізації правових норм залежить від особливостей їхніх гіпотез і диспозицій, специфіки суспільних відносин, що ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які беруть участь у реалізації правових норм. У цьому зв'язку на основі певних ознак та критеріїв можуть розрізнятися види реалізації норм права.

Реалізація загальних настанов – це втілення в життя загальних приписів, що містяться в преамбулах законів; у статтях, що фіксують загальні завдання і принципи права. Вплив права на суспільні відносини у результаті реалізації його загальних настанов, завдань і принципів може бути досить важливим, але він позбавлений юридичної специфіки і має ідейний, моральний характер, виражає «дух» права, а не його букву.

Реалізація загальних правових норм поза правовідносинами, на думку О.В. Легкої, це втілення у життя загальних норм, що встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єкта права, тобто безперешкодне використання суб'єктом юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків – без конкретних зв'язків або відносин між суб'єктами права.

Реалізація конкретних правових норм у конкретних правових відносинах – це втілення у реальні суспільні відносини приписів конкретних норм права із встановленими правами та обов'язками.

Форми реалізації норм права залежно від кількості суб'єктів:

1) індивідуальна – самостійне здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків без вступу у правовідносини з іншими суб'єктами (особиста участь у виборах);

2) колективна – можливість реалізувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки лише колективним шляхом (місцевий референдум може бути проведений за вимогою не менше половини народних депутатів від загальної кількості місцевої ради).

Форми реалізації норм права залежно від ступеня активності:

1) активна – суб'єкт права здійснює активні дії. Способами активних дій є використання дозволів (прав) або виконання обов'язків (участь у мітингах і демонстраціях та інші конституційні права);

2) пасивна - суб'єкт права утримується від здійснення певних дій, за які встановлюється юридична відповідальність. Способом пасивних дій є дотримання заборон, а також використання дозволів (прав). Пасивна форма реалізації норм права властива також для дозвільних норм, що закріплюють фізичні й духовні права і свободи особи (право на життя, честь, гідність, особисту недоторканність, свободу світогляду тощо).

Форми реалізації норм права залежно від порядку реалізації:

1) добровільна – суб'єкт права самостійно і добровільно реалізує норми, що надають йому дозволи (права), покладають на нього обов'язки і заборони (тобто здійснюється трьома способами – дотриманням заборон, виконанням обов'язків і використанням дозволів (прав));

2) примусова – суб'єкт права здійснює покладені на нього обов'язки у примусовому порядку (тобто здійснюється одним способом – виконанням обов'язків, лише частково - дотриманням заборон).

Форми реалізації норм права залежно від визначеності у часі:

1) негайна (взяття під варту злочинця);

2) тривала строкова (обов'язок наймача квартири вносити оплату у визначений термін);

3) тривала безстрокова (обов'язок повнолітніх дітей утримувати своїх батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги).

Деякі автори зазначають, що можна виокремити два елементи, дві сторони реалізації норм права. Перша охоплює поведінку людей, через яку втілюється в життя диспозиція норм права. Друга виражається в поведінці, яка реалізує санкції норм права. Але обидві сторони є складовими змісту реалізації норм права в цілому. В свою чергу виокремлення двох сторін, елементів змісту реалізації норм права дозволяє говорити про два рівні реалізації, які дозволяють зрозуміти механізм реалізації.

Інші автори пропонують розглядати реалізацію норм права через механізм правового регулювання, виокремлюючи: регламентацію суспільних відносин (юридичні норми); дію юридичних норм (правовідносини); реалізацію суб'єктивних прав та обов'язків (правозастосовні акти). При цьому зазначено, що правосвідомість та законність виступають фундаментом реалізації норм права.

Розглядаючи теоретичні аспекти реалізації норм права, неможливо уникнути питання ефективності реалізації, яка визначає ефективність права в цілому. Питання про ефективність реалізації норм права пов'язане з питанням про ефективність самих правових норм. Ефективність правових норм визначають як співвідношення між фактичним результатом їхньої дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті.

Сьогодні безсистемність у правотворчій діяльності пов'язується з відсутністю чіткого уявлення про правову врегульованість тих чи інших суспільних відносин. Усунення подібних недоліків – достатньо кропітка та безперервна робота, спрямована на вивчення, систематизацію законодавства, вивчення практики його реалізації та забезпечення його відповідності реальним умовам життя суспільства.

Загальною мірою ефективності реалізації норм права є положення про те, наскільки повно і реально користуються громадяни та інші суб'єкти правами, передбаченими законом, наскільки точно вони виконують свої обов'язки.

На ефективність реалізації норм права суттєво впливають умови їх здійснення. Такі умови ефективності реалізації можна поділити на дві групи: загальні і спеціальні. До загальних відносять економічний і політичний устрій у державі, політичну і правову культуру в суспільстві. До другої групи відносять якість законодавства, якість процесуальних норм, законність, певну організацію правозастосувальних органів, їх забезпечення матеріально-технічними засобами.

Таким чином, значення реалізації норм права полягає у такому: соціальна цінність права виражається в його реалізації; в процесі реалізації норм права складаються реальні суспільні відносини; реалізація норм права шляхом правомірної поведінки є передумовою правопорядку в суспільстві; у процесі реалізації правових норм виявляються недоліки у чинному законодавстві, що є показником ефективності правових норм.

Зважаючи на вище викладене, під реалізацією норм права варто розуміти практичне втілення у життя правових настанов через правомірну поведінку суб'єктів з метою задоволення потреб людини, суспільства та держави, тобто досягнення бажаного особистого чи соціального результату.

Контрольні питання:

1. Розкрийте поняття реалізації права.
2. В чому полягають основні ознаки реалізації права?
3. Охарактеризуйте форми та способи реалізації правових норм.
4. Які форми реалізації права за складністю і спрямованістю дій суб'єкта?
5. Наведіть приклади додержання, виконання, використання.
6. Які форми реалізації права залежно від кількості суб'єктів?
7. Які форми реалізації права залежно від визначеності у часі?
8. Охарактеризуйте активну й пасивну форми реалізації права.
9. В чому полягає значення реалізації норм права?

Тема 5. ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА ЯК ФОРМА ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ

- 5.1. Поняття та ознаки застосування права.
- 5.2. Підстави, форми і функції застосування права.
- 5.3. Основні вимоги до правильного застосування норм права.
- 5.4. Стадії застосування норм права.
- 5.5. Акти застосування норм права, їх ознаки та види.
Правозастосовна техніка.

5.1. Поняття та ознаки застосування права

Норми права спрямовані на регулювання суспільних відносин відповідно до завдань та функцій держави на певному етапі її розвитку. Ця мета може бути досягнута лише в тому випадку, якщо норми права будуть реалізуватися на практиці та здійснювати реальний вплив на відповідні суспільні відносини. Деякі правові норми для своєї реалізації вимагають правозастосовальної діяльності державних органів та посадових осіб.

Застосування норм права (правозастосовна діяльність) (за визначенням О.Ф. Скакун) – владно-організаційна діяльність уповноважених державних органів, організацій і посадових осіб, яка здійснюється в процедурно-процесуальному порядку і полягає у реалізації норм права шляхом винесення юридичних рішень щодо конкретних суб'єктів з конкретних питань. З погляду формальної логіки, це підведення конкретного життєвого випадку під загальну правову норму і винесення на цій підставі акта застосування норм права. Застосування норм права є особливою (опосередкованою) формою правореалізації, а регулювання з допомогою акта застосування права є піднормативно-правовим.

За визначенням М.В. Цвіка, застосування права – це правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб по реалізації приписів норм матеріального права відносно конкретних життєвих випадків шляхом винесення індивідуально-конкретних рішень.

Професор П. М. Рабінович вважає, що *застосування правових норм* – це організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їх службових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів із метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм.

У юридичній науці існують й інші тлумачення цього поняття. Зокрема, застосування норм права – це державно-владна діяльність державних

органів, а у деяких випадках – і громадських об'єднань, посадових осіб щодо реалізації норм права в конкретному випадку.

Застосування норм права уповноваженими суб'єктами має особливе значення, оскільки, по-перше, ця форма реалізації норм права є важливим засобом здійснення керівництва; по-друге, лише вони мають право застосовувати санкції до порушника вимог норм права. Порушення вимог правових норм створюють, зокрема, у відповідних органів держави право притягти порушників до відповідальності, а у останніх, звичайно – обов'язок понести покарання. Специфічним для органів держави при цьому є те, що їх права щодо інших суб'єктів права постають відповідно до їх обов'язків перед державою в цілому. Якщо деякі суб'єкти права можуть у принципі і не скористатися своїми правами, то державні органи у всіх випадках зобов'язані здійснити свої права щодо інших суб'єктів права.

Застосування норм права державними органами є основою для утвердження поширеної в юридичній літературі точки зору, згідно з якою застосовують норми права лише органи держави, і ця їх діяльність виражається у виданні індивідуальних актів владного характеру – правозастосувальних актів, на основі яких у відповідних учасників суспільних відносин виникають їх суб'єктивні права та обов'язки.

При цьому особливо виділяється діяльність у цій галузі органів правосуддя, які, будучи найбільш специфічними юридичними органами, не тільки застосовують норми права, а й при необхідності опрацьовують правоположення, що заповнюють прогалини у законодавстві.

Застосування права здійснюється в суворо визначених законом процесуальних формах. І чим чіткіші, детальніше регламентовані ці форми, чим ефективніше застосовується право, тим надійніші гарантії прав та свобод громадян, тим суворіший режим законності.

На думку М.С. Кельмана, застосування права не можна пов'язувати лише з притягненням правопорушника до відповідальності. В основному це правомірна організуюча діяльність. Це одна з форм життя права. Такою є управлінська, господарська та багато інших видів діяльності. Реєстрація шлюбу в органах РАГСу, нарахування та виплата пенсій, усиновлення – все це приклади правозастосувальної діяльності. У зв'язку з цим потрібно розрізняти застосування диспозиції правової норми (при правомірній діяльності) та санкції правової норми (при скоєнні правопорушення).

Ознаки застосування норм права:

1) державно-владний характер, оскільки здійснюється зазвичай компетентним органом або посадовою особою, котрі наділені державно-

управлінськими повноваженнями (президентом, головою обласної державної адміністрації та ін.) і повинні не виходити за їх межі;

2) індивідуалізований і конкретизований характеру оскільки являє собою вирішення конкретної справи, життєвого випадку, певної правової ситуації на основі норм права, тобто полягає у «прикладанні» норм права до конкретної особи (персони), конкретних обставин;

3) процесуальний характер, оскільки, є не одноразовим актом, а процесом – офіційним порядком дій, що складається з низки послідовних стадій;

4) творчий, інтелектуальний характер, оскільки це завжди інтелектуальна діяльність компетентних суб'єктів. Для застосування норм права повинні свідомо проводити низку дій уповноважені органи, їх посадові і службові особи (судді, прокурори, нотаріуси та ін.);

5) здійснюється на основі норм права. При цьому розуміння норми права і конкретного випадку є одним і тим самим розумовим актом, результатом якого виступає конкретизуюча норма;

6) юридично оформлений характер – завершується ухваленням спеціального акта (у більшості випадків - письмового), який називається актом застосування норм права, або правозастосовним актом;

7) забезпечувальний характер – забезпечується здійснення правозастосувальних актів третіми особами (наприклад, примусове виконання вироків судів (кримінальних покарань) – працівниками кримінально-виконавчої служби).

Якщо реалізація норм права пов'язана з діями громадян, громадських організацій, комерційних об'єднань, то застосування норм права здійснюється, як правило, державними органами і посадовими особами, а у певних ситуаціях – громадськими об'єднаннями.

Правозастосовна діяльність у передбачених законодавством випадках виступає необхідною правовою передумовою реалізації прав та обов'язків. Застосування норм права може стати етапом реалізації норм права або завершити реалізацію норм права, тобто має додатковий характер у механізмі реалізації норм права.

Громадяни не можуть бути суб'єктами застосування норм права, але можуть ініціювати правозастосовну діяльність (подати позовну заяву до суду). У разі якщо державний орган передає частину своїх повноважень окремим фізичним особам, то в процесі реалізації права вони виступають не як фізичні особи, а як представники цього державного органу. На відміну від реалізації права, коли суб'єкт самостійно визначає свою поведінку відповідно до норм права, суб'єкт правозастосування впорядковує поведінку

не свою, а сторонніх суб'єктів права (діє в «чужому інтересі»), організовує певні суспільні відносини через ухвалення індивідуальних формально обов'язкових рішень щодо персоніфікованих суб'єктів.

5.2. Підстави, форми і функції застосування права

Підстави застосування норм права:

1) неможливість безпосередньо, без допомоги владних структур, реалізувати свої права (право на навчання; право на нарахування і виплату пенсії);

2) необхідність вирішити спір про право (у майнових відносинах, при оподаткуванні), коли сторони самі не можуть виробити узгоджене рішення про наявність або міру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (розподіл майна між подружжям, вирішення спорів між учасниками цивільного договору);

3) необхідність вдатися до примусових заходів, визначити міру юридичної відповідальності у разі вчинення правопорушень, невиконання обов'язків, перешкоджання у здійсненні прав (стягнення штрафу, конфіскація майна).

4) необхідність офіційно встановити наявність чи відсутність юридичних фактів або конкретних документів (установлення факту батьківства, смерті, розірвання шлюбу).

5) необхідність здійснити виконавчо-розпорядчу діяльність органів держави і органів місцевого самоврядування - вирішення кадрових питань (зарахування до штату, підвищення на посаді), організація або ліквідація структурних ланок органу держави, виділення фінансів, приміщень, нагородження, присвоєння звань, почесних посад тощо;

6) необхідність установити статус суб'єкта права (реєстрація уповноваженим органом громадських, державних і комерційних об'єднань);

7) необхідність вирішити організаційні питання (ухвалення постанови парламенту про порядок висвітлення роботи сесії та ін.) тощо.

Форми правозастосовної діяльності:

– оперативно-виконавська – владна оперативна розпорядча діяльність державних органів з виконання приписів правових норм, зокрема, здійснення адміністративних послуг, з метою позитивного впливу на суспільні відносини (видача свідоцтва про реєстрацію шлюбу; рішення про будівництво промислового об'єкта; нарахування та виплата пенсії);

– правоохоронна – владна діяльність державних органів і окремих недержавних інститутів з охорони норм права від будь-яких порушень, прав і

свобод людини, законності і правопорядку (нагляд за додержанням законів, попередження правопорушення; здійснення охоронних повноважень посадовими особами з моменту складання процесуальних документів з фактом правопорушення тощо);

– правозахисна – владна діяльність уповноважених органів (передусім правосудна діяльність загальних і спеціалізованих судів) і окремих недержавних інститутів щодо винесення рішень з питань відновлення прав, покарання правопорушників, чим здійснюється захист прав і свобод постраждалої особи, суспільства і самого правопорушника від зазіхань з боку інших учасників провадження у справі про правопорушення (тобто забезпечується недоторканність усіх учасників судового провадження – правопорушника, потерпілого, свідків тощо).

Функції застосування норм права (що виходять з природи правозастосування):

– індивідуального правового регулювання – видання конкретизованих та індивідуалізованих владних приписів (у вирокі суду на основі норми права правопорушнику встановлюється конкретна міра покарання);

– правового забезпечення – забезпечує видання індивідуалізованих владних приписів дотримання, виконання і використання норм права, слугує способом організації фактичної поведінки з реалізації права (винесення вироку у кримінальній справі є виконанням норми кримінального права).

У кожному випадку застосовується норма права в цілому, а не окремі її структурні елементи.

5.3. Основні вимоги до правильного застосування норм права

Основні вимоги до правильного застосування норм права – система правил (принципів і норм), що підлягають виконанню в процесі правозастосовної діяльності.

Основні вимоги правильного застосування норм права:

1. Правова законність – належне додержання юридичної підстави справи: а) засновувати рішення справи на конкретній нормі права чи сукупності норм, які прямо стосуються справи; б) діяти в межах своєї компетенції; не виходити за межі повноважень, передбачених законом; в) не ухилятися від застосування норми, коли виникають обставини, передбачені нею; не припиняти дії норми з будь-якого приводу (застарілість, невідповідність місцевим умовам та ін.) або під впливом особи (органу), що не уповноважена на те законом; г) діяти відповідно до встановленої

процедури і дотримуватися форми правозастосовного акта, що передбачена законом (акт повинен мати належні реквізити).

2. Обґрунтованість – всебічне і повне дослідження всіх фактичних обставин справи: а) виявляти всі факти, що стосуються справи; б) ретельно і неупереджено (об'єктивно) вивчати факти, встановлювати їх вірогідність, доводити їх відповідно до процедури, передбаченої процесуальним законом; в) відкидати всі сумнівні факти і факти, що не стосуються справи.

3. Доцільність – вибір оптимального шляху реалізації норми в конкретній життєвій ситуації: а) у межах змісту норми вибирати рішення, яке найповніше і найправильніше відображає зміст закону і досягає мети; б) враховувати, що норма права не містить усіх особливостей кожної життєвої ситуації і діяти у відповідності з конкретними життєвими умовами місця і часу вирішення справи, її індивідуальними особливостями; в) зважати на соціальну значущість застосовуваної норми, її відповідність «духу» права, однак не приймати рішення, яке суперечить закону (*contra legem*) або в обхід закону (*praeter legem*).

4. Справедливість – відповідність між діянням і винесеним рішенням у справі: а) неупереджено (об'єктивно) ставитися до дослідження обставин справи, до осіб, що беруть участь у ній до остаточного рішення; б) приймати рішення, що узгоджується з принципами моралі, загальнолюдськими цінностями, із власними моральними переконаннями та суспільства в цілому - у тому випадку, коли законом передбачені різні варіанти вирішення (тобто коли встановлені відносно визначені й альтернативні санкції).

Дотримання вимог правильного застосування права має істотне значення для зміцнення правопорядку, надійності права і стабільності правової системи суспільства.

5.4. Стадії застосування норм права

Порядок застосування норм права може бути простим і складним. Прикладом простого порядку є застосування санкції за безквитковий проїзд у міському транспорті (пропозиція контролера сплатити штраф, одержання суми і надання квитанції). Інша справа – складний процес застосування права (наприклад, застосування Особливої частини Кримінального кодексу України).

Складний порядок застосування права зазвичай становлять три **основні стадії**. Деякі науковці додають до них ще дві, кінцеві стадії – доведення змісту рішення до відома зацікавлених осіб та організацій і контроль за виконанням правозастосовного рішення. Застосування права – це офіційна, процедурно-

регламентована діяльність, і така його стадія є необхідною в умовах суворого режиму законності. В яких би формах вона не здійснювалася, вона завжди обов'язкова.

Важливо також підкреслити, що всі дії компетентного суб'єкта, які передують винесенню рішення, складають єдиний процес і виділити в ньому окремі стадії можна лише логічно.

П. М. Рабінович виділяє такі основні стадії застосування норм права:

1) встановлення юридично значущих фактів і пошук правової норми, яку належить застосувати до них;

2) перевірка достовірності та правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми;

3) з'ясування змісту правової норми;

4) прийняття рішень у справі;

5) оформлення рішення в акті застосування правової норми.

Основні стадії:

1. Встановлення фактичних обставин справи – встановлюються головні факти (факти, що підлягають доведенню) і факти, що підтверджують головні, але обов'язково ті й у тому обсязі, як того вимагає нормальне вирішення юридичної справи. У ряді випадків коло обставин, що підлягають встановленню, позначене у законі. Часто збирання доказів і попереднє встановлення фактів є справою одних осіб, а ухвалення рішення в справі – інших. Однак завжди відповідальна особа правозастосовного органу (прокурор, суддя, директор підприємства, начальник УВС та ін.) зобов'язана переконатися у вірогідності фактів, їх обґрунтованості і повноті.

Фактичні обставини справи встановлюються за допомогою юридичних доказів (письмових і речових; прямих і непрямих; первісних і похідних; достовірних і недостовірних; припустимих і неприпустимих; таких, що мають і не мають юридичної сили; доброякісних і недоброякісних; таких, що викривають і виправдовують). Доказами є відомості про факти, інформація про них, а також самі факти (пожежа, крадіжка) і джерела відомостей про них – документи, акти, показання свідків. Джерела відомостей про факти обов'язково засвідчуються (наприклад, протокол про предмети, виявлені під час обшуку, має бути підписаний понятими). Із документів, які фіксують свідчення про фактичні обставини справи, і документів, що складаються правозастосовними органами, оформлюється юридична справа як сукупність документів, певним чином оформлених та розміщених.

Фактичні обставини справи встановлюються через доказування – логічно послідовну творчу діяльність органу дізнання, слідчого, прокурора, суду щодо зібрання, дослідження та оцінки певних документів про

обставини, які необхідно встановити для правильного вирішення юридичної справи. Доказування дає змогу відтворити той чи інший фрагмент дійсності, реконструювати обставини з метою встановлення істини для застосування норм права. У процесі доказування використовуються презумпції і преюдиції, які відповідно до законодавства не мають потреб в доказуванні. Законодавство фіксує, які обставини потребують доказування, а які – ні (загальновідомі, презумпції, преюдиції), які факти доводяться певними способами (наприклад, експертизою). Остаточне оцінювання доказу завжди є справою правозастосувача.

При оцінюванні представлених доказів суддя має досягти такого ступеня «внутрішнього переконання», який би був необхідним і достатнім для ухвалення рішення.

2. Встановлення юридичної основи справи (інакше: юридична кваліфікація фактичних обставин) – правова оцінка всієї сукупності обставин справи шляхом співвіднесення певного випадку з певними юридичними нормами. Юридична кваліфікація фактичних обставин передбачає: а) відшукування галузі, підгалузі, інституту права і знаходження норми (закріплена у нормативно-правовому приписі), яка може бути застосована до цього випадку; б) перевірка відповідності тексту норми офіційному її викладу (не слід шукати норму в неофіційних текстах і не можна посилатися на них); в) аналіз норми з погляду її дії в часі, просторі та за колом осіб, тобто встановлення меж її дії; г) визначення юридичної сили джерел (форм) права, що застосовуються; вирішення колізій норм при виявленні суперечностей або розбіжностей їх змісту у чинних актах; г) аналіз норми щодо необхідності тлумачення її змісту.

Тлумачення (з'ясування) є неодмінним елементом правозастосовної діяльності: а) необхідно перевірити, чи є офіційне тлумачення норми права, що зафіксована в нормативно-правовому приписі, і за наявності – обов'язково його врахувати; б) недостатньо перевірити, чи було офіційне тлумачення; правозастосувач повинен сам тлумачити норму права, з'ясовувати її зміст, оцінювати відповідність фактичних обставин її змісту, бо без тлумачення її не можна застосовувати, оскільки норма права має загальний характер і в кожному конкретному випадку важливо встановити, чи охоплюється цей випадок її дією. До того ж, не кожна норма права викладена в нормативно-правових приписах чітко.

Отже, застосування норм права відбувається за допомогою «кидання погляду» то на норму, то на ситуацію; також за допомогою позачергового переходу від аргументації, яка використовується в ситуації, до аргументації, яка стосується норми. Такий перехід завжди є спробою інтерпретації норми,

спробою скоригувати відповідно до обставин її зміст, щоб забезпечити справедливе рішення.

3. Прийняття рішення та його документальне оформлення у правозастосовному акті – складається з таких завершальних частин правозастосовного процесу: а) підготовка проекту правозастосовного акта відповідно до вимог правозастосовної техніки; б) формування та фіксація в цьому проекті державновладного індивідуального припису (рішення), що є діяльністю, у процесі якої конкретні факти (мале посилання) підводяться під дію відповідної норми права (велике посилання); в) перевірка відповідності підготовленого проекту чинним джерелам права; г) прийняття та підписання правозастосовного акта; г) доведення змісту прийнятого індивідуального рішення, зафіксованого в правозастосовному акті, до адресата.

Індивідуальне рішення, оформлене в правозастосовному акті, завжди відіграє роль юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини (наприклад, одруження, розлучення подружжя, усиновлення дитини). Зазвичай рішення, що прийняте в результаті здійснення складного процесу застосування права та породжує чи змінює конкретні правовідносини, потребує ще однієї стадії, без якої не відбудеться соціального результату.

4. Виконання ухваленого рішення уповноваженими органами – державними органами, державними та іншими організаціями, громадянами. Це стадія фактичної діяльності, «роботи» правовиконавчих органів (наприклад, примусове виконання судових рішень державними виконавцями як представниками влади). На жаль, нерідко ухвалені судами чи виконавчими органами рішення залишаються на папері, що є ущемленням прав і законних інтересів громадян. Виконання чи невиконання правозастосовних рішень в більшості випадків залежить від якості самого рішення, його відповідності закону і доцільності, можливості досягти реальної мети. Правозастосувач повинен нести персональну відповідальність за використання тих правових можливостей (засобів), які необхідні задля того, щоб право-виконавчі органи виявили активність у їх здійсненні.

Отже, державно-владне рішення, що є результатом правозастосування, виконує подвійну правову функцію: 1) юридичної констатації – визнання існування певних фактів, їх правомірності (неправомірності), визнання того чи іншого права за певною особою або констатації у цій події факту правопорушення; 2) нового юридичного обов'язку – після ухвалення рішення необхідна додаткова діяльність, новий обов'язок компетентних органів щодо виконання рішення. Колишні правовідносини припиняються або змінюються, і виникають нові.

Усі зазначені дії є головними вимогами застосування норм права і слугують одній меті – правильній кваліфікації фактів, а значить – зміцненню законності і правопорядку.

5.5. Акти застосування норм права, їх ознаки та види.

Правозастосовна техніка

Акти застосування норм права (правозастосовні акти) – індивідуальні правові акти-волевиявлення (рішення) уповноваженого компетентного державного органу або посадової особи, які на основі юридичних норм установлюють (змінюють, припиняють) права і обов'язки учасників конкретних правовідносин або міру відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення.

Ознаки актів застосування норм права:

1) є результатами вирішення юридичних справ і підсумками процесу застосування норм права;

2) приймаються на основі нормативно-правового акта або інших джерел (форм) права і спираються на конкретну норму (норми) права, тобто є законними і обґрунтованими;

3) виходять від компетентних органів держави, їх посадових осіб або уповноважених на це законом органів місцевого самоврядування чи громадських об'єднань і являють собою категоричні, офіційно-владні, обов'язкові для виконання веління, які охороняються примусовою силою держави;

4) адресуються чітко визначеним суб'єктам, тобто є засобами індивідуальної правової регламентації суспільних відносин;

5) поширюють норми права на конкретні юридичні ситуації (виключається поширення на подібні випадки); вичерпують себе одноразовим застосуванням, тобто розраховані на один раз, однак можуть породжувати правові стани, що набувають тривалості (рішення про сплату аліментів);

6) мають певну встановлену законом форму документа (наказ, рішення, вирок, ухвала, розпорядження), якщо це письмові акти (а їх більшість); крім назви за формою, містять інші чітко позначені реквізити: заголовок, дата та місце видання; назва органів або посадових осіб, котрі їх видали; підписи, дати; мають сувору структуру;

7) можуть бути оскаржені чи опротестовані будь-ким із зацікавлених осіб у передбаченому законом порядку.

Акти застосування норм права – найпоширеніші види правових актів. Вони входять до системи правових форм управління суспільством: організують діяльність у різних його сферах, служать дієвим засобом охорони та захисту прав і свобод громадян (нарахування пенсіонеру пенсії; вирок суду в конкретній кримінальній справі та ін.).

Акти застосування норм права зближує з нормативно-правовими актами те, що вони мають юридичну силу, державно-владний обов'язковий характер. Як і нормативно-правові, правозастосовні акти можуть виходити від тих самих органів і посадових осіб – президента, уряду, міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування (наприклад, укази президента можуть бути нормативними й індивідуальними).

Відмінність правозастосовних актів від нормативно-правових: 1) приймаються на основі нормативно-правового акта; 2) є персоніфікованими (індивідуальними); 3) поширюють норму права на конкретний випадок (є одноразовими); 4) містять у собі обов'язок підкоритися – виконати сформульоване у справі рішення; 5) не мають зворотної сили в часі.

Види актів застосування норм права:

За формою зовнішнього вираження: 1) письмові (таких більшість) – акти-документи, можуть бути, як мінімум, двох видів: а) окремі документи (вирок суду); б) резолюції на матеріалах справи (затвердження прокурором обвинувального рішення); 2) усні – антислова (виклик понять); 3) конклюдентні – акти-дії або фізично-діяльнісні акти (застосування працівником міліції табельної зброї); 4) знакові – актисимволи (дорожні знаки, знаки світлофора на переході вулиці, звукові та світлові сигнали на водному і залізничному транспорті). Усі вони несуть в собі конкретні владні приписи, обов'язкові для виконання.

За юридичними наслідками: 1) правоконстатуючі (свідоцтво про шлюб; свідоцтво про смерть); 2) правовідновлювальні (відновлення на посаді); 3) правозмінні (заміна арешту підслідного на підписку про невиїзд); 4) правоприпиняючі (протест прокурора з приводу незаконного виселення громадянина Н.).

За способом прийняття: колегіальні; одноосібні.

За сферою дії: у часі, у просторі, за колом осіб.

За суб'єктами прийняття: акти парламенту; акти глави держави; акти виконавчих органів влади; акти органів місцевого самоврядування; акти контрольно-наглядових органів; рішення загальних судів; акти господарських судів; акти нотаріату; акти керівників підприємств, військових частин та ін.

За юридичною формою: вироки, накази, ухвали, протести, подання, попередження, розпорядження, рішення тощо. Особливе місце серед цих актів займають вироки й інші рішення судових органів, прийняті ними при розгляді кримінальних, цивільних або адміністративних справ.

За функціями у правовому регулюванні (або функціями права):

1) регулятивні – офіційно підтверджують або визначають права й обов'язки сторін, викладені в диспозиції регулятивних норм (свідectво про реєстрацію шлюбу); 2) охоронні – офіційно попереджають конфлікти і суперечки, застосовують попереджальні заходи примусу (відсторонення водія від управління транспортним засобом за наявності підстав вважати, що він перебуває у стані сп'яніння); 3) захисні – встановлюють міру юридичної відповідальності відповідно до санкції захисних норм, відновлюють порушене право (квитанція про сплату штрафу, рішення про сплату аліментів).

За галузевою належністю: конституційно-правові, кримінально-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові та ін. (окрім процесуальних).

За значенням у юридичному процесі: основні, що містять остаточне рішення у справі (вирок, рішення суду); допоміжні, що забезпечують прийняття основних актів (постанова про порушення кримінальної справи). За характером індивідуальних приписів: уповноважувальні (дозволяючі), зобов'язувальні, забороняючі.

Правозастосувальні акти, як зазначає М.С. Кельман, різноманітні за суб'єктами, що їх приймають, за характером вирішуваних юридичних справ та інших обставин, але в основному їм усім властива чотириелементна структура:

1) вступна частина (назва документа та найменування суб'єкта (органу), що його прийняв, предмет справи, термін прийняття та ін.);

2) констатуюча (описова) частина (виклад суті справи);

3) мотивувальна частина (аналіз доказів, їх оцінка, юридична класифікація та її обґрунтування);

4) резолютивна частина (висновки правозастосувального суб'єкта (органу) щодо справи, що вирішується).

Класичним прикладом описання структури акта є вирок або рішення суду. Для окремих правозастосувальних актів характерна спрощена процедура їх прийняття та структура.

Правозастосовна техніка – вид юридичної техніки, що визначає специфіку юридично-технічної будови актів правозастосування за допомогою уніфікованих правил і прийомів розгляду юридичних справ

(тактики і методики, доказів і доведення), набору сучасних технічних засобів (у тому числі комп'ютерної техніки), стандартів діловодства та спрямована на забезпечення законності і обґрунтованості винесених юридичних рішень.

Ознаки правозастосовної техніки:

1) є комплексом уніфікованих правил і прийомів розгляду юридичних справ (тактики і методики, доказів і доведення), що є похідними і залежними від нормотворчої техніки;

2) визначається компетенцією суб'єктів правозастосування щодо використання цих правил і прийомів, забезпечення процесу індивідуалізації та конкретизації нормативних положень; уміння обирати оптимальну композицію (будову) правозастосовного акта;

3) передбачає наявність у правозастосувача сучасних технічних засобів (у тому числі комп'ютерної техніки), а також його володіння стандартами діловодства;

4) виключає помилки при складанні правозастосовних актів, оскільки кожна помилка позначається на долі людини (підсудного, підслідного, підозрюваного чи просто клієнта);

5) забезпечується різноманітними організаційними і нормативно-правовими засобами;

6) відображає особливості процесу правозастосування;

7) впливає на дієвість правового регулювання, на створення умов для реалізації суб'єктами прав і обов'язків, їх правового статусу.

Завдання правозастосовної техніки: формування єдиної системи організації підготовки правозастосовних актів; розроблення правил створення конкретних видів правозастосовних актів; повне якісне та оптимальне перетворення акта-волевиявлення на акт-документ; передбачення можливих колізій та прогалин; прогнозування наслідків правозастосування.

Види правозастосовної техніки: слідча, прокурорська, нотаріальна, адвокатська та ін.

Вимоги до правозастосувача при складанні акта: знання принципів і атрибутів діловодства, особливостей композиційного розміщення структурних частин правозастосовного акта; дотримання логічної послідовності у викладенні всіх його елементів; чіткість у формулюваннях акта з метою уникнення різночитання і попередження помилок, пов'язаних з ним при його виконанні; уміння ефективно використовувати стандарти документації, аудіо та відеозапису; володіння юридичною мовою правозастосовних актів. Адже офіційні документи, укладені правозастосувачем, породжують певні правові наслідки, утворюють

юридичний стан та спрямовані на регулювання конкретних суспільних відносин.

Вимоги до реквізитів правозастосовного акта: назва органу, що застосовує право; прізвище відповідальної особи (якщо орган колегіальний, то вказується його склад); прізвища осіб, що беруть участь у розгляді справи (якщо ця участь є обов'язковою).

Вимоги до змісту правозастосовного акта: опис діяння, що стало предметом розгляду: наведення доказів вчинення діяння конкретною людиною. Так, слідчий у процесі розслідування справи стикається з різними сферами життя (торгівлею, промисловістю, наукою тощо), знайомиться з професійною (неюридичною) термінологією, і при включенні таких термінів до тексту обвинувального вироку, щоб точніше передати суть справи, змушений іноді вдаватися до пояснення (але не надмірного) окремих понять, явищ, процесів. У тексті документів слід навести й норми законодавства. Прокурор, наприклад, повинен вільно володіти актами прокурорського реагування залежно від їх характеру, ступеня небезпеки, а також реагування на виявлені обставини, що виключають обвинувачення (протест, ухвала, розпорядження, постанова).

Хоч юридична сила правозастосовних актів має похідний характер від юридичної сили нормативно-правових актів, однак похідна властивість не позбавляє їх владної можливості породжувати юридично значущі наслідки – спричиняти виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Контрольні питання:

1. Назвіть випадки, коли виникає необхідність у застосуванні норм права з боку державних органів або посадових осіб.
2. Що таке юридична кваліфікація?
3. Чим відрізняється вимога доцільності правозастосування від вимоги законності?
4. Яка існує класифікація актів правозастосування?
5. Що таке правозастосовна техніка?
6. Яка будова актів правозастосування?

Тема 6. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ТА ПОДОЛАННЯ КОЛІЗІЙ І ПРОГАЛИН У ЗАКОНОДАВСТВІ

- 6.1. Поняття і загальна характеристика тлумачення норм права.
- 6.2. Способи (методи) тлумачення норм права.
- 6.3. Види тлумачення норм права.
- 6.4. Акти тлумачення норм права.
- 6.5. Прогалини в законодавстві та способи їх подолання. Аналогія закону. Аналогія права. Колізії в законодавстві.

6.1. Поняття і загальна характеристика тлумачення норм права

Тлумачення норм права (інтерпретація норм права) (за визначенням О.Ф. Скакун) – інтелектуально-вольова пізнавальна діяльність, що полягає у встановленні точного змісту (сміслу) норм права і здійснюється за допомогою певних способів (прийомів) з метою правильного їх застосування та безпосередньої реалізації.

За визначенням М.В. Цвіка, тлумачення норм права – діяльність, спрямовану на осмислення норм права, яка здійснюється за допомогою сукупності прийомів та способів. Наслідком тлумачення може бути роз'яснення змісту правових норм. Роз'яснення норм викликане потребами інтерпретатора і потребами юридичної практики. Таким чином, поняття «тлумачення» охоплює тільки інтелектуальну діяльність, що спрямована на осмислення змісту правових норм.

П.М. Рабінович зміст категорії тлумачення норм права розкриває як діяльність щодо з'ясування або роз'яснення (інтерпретації) змісту норми з метою правильного її застосування і реалізації. А.Б. Венгеров визначає тлумачення норм права як діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб, громадян із з'ясування та роз'яснення сміслу і змісту правових норм. Юридичне тлумачення (інтерпретація), – вважає С.С. Алексєєв, – це діяльність із встановлення змісту правового акта для його практичної реалізації. У більш пізньому виданні вченого вказана загальнотеоретична категорія інтерпретується ним як «діяльність із розкриття змісту закону, юридичних норм».

Етапи правотлумачної діяльності:

а) з'ясування – розкриття змісту правових норм «для себе» з метою їх правильної реалізації і застосування (воно не виходить за межі свідомості самого інтерпретатора і не має зовнішніх форм вираження: у «волі» інтерпретатора відбувається об'єднання «волі законодавця» і «волі закону»);

б) роз'яснення – розкриття змісту правових норм (їх окремих елементів) «для інших» з метою усунення неясності в його розумінні і забезпечення правильного застосування щодо тих обставин, на які вони розраховані. Іноді для правильного вирішення конкретної справи буває достатньо усвідомити зміст закону.

Структурні елементи системи тлумачення норм права:

1) об'єкт тлумачення норма права, що виражена в приписах законів і підзаконних актів, нормативних договорів та інших форм права, а також у правоположеннях проектів нормативно-правових актів, які підготовлені до прийняття;

2) суб'єкт тлумачення – органи держави, посадові особи, громадські організації, окремі громадяни;

3) предмет тлумачення – зміст (смісл) тексту юридичного акта в цілому або його частини (статті, пункту, абзацу);

4) мета тлумачення – правильне й однакове розуміння норм права та правильне й однакове застосування і реалізація норм права.

Тлумачити норми права можуть усі, але лише тлумачна діяльність уповноважених суб'єктів права є правовою формою здійснення функцій держави разом з нормотворчою, правозастосовною, правоохоронною, контрольно-наглядовою тощо. У деяких уповноважених органів (наприклад, у Конституційного Суду України) тлумачення норм права є провідною функцією.

Тлумачення необхідне в процесах:

1) нормотворчості – при виробленні нових правових приписів відбувається значеннєве зіставлення з приписами чинних актів;

2) систематизації нормативно-правових актів – створенні зводів законів, зібрань і довідників із законодавства, обліку нормативних актів;

3) безпосередньої реалізації права – при укладанні угод і договорів господарюючими структурами, діяльності громадських організацій і громадян;

4) застосування правових норм судами, органами прокуратури, арбітражу, іншими державними органами;

5) імплементації норм міжнародного права в систему національного законодавства (імплементаційне тлумачення).

Об'єктивна необхідність тлумачення права зумовлена такими обставинами:

1) абстрактна (загальна) форма викладення норми права, її невідповідність конкретним, фактичним обставинам життя. Викладена в нормативних актах узагальнююча модель правової поведінки потребує її

конкретизації у певному випадку, тобто суб'єкт права після осмислення норми права мусить знайти те конкретне, що закладалося в неї суб'єктом нормотворчості, інакше він не зможе змоделювати свою майбутню поведінку;

2) системність викладення норм права, що потребує розкриття обсягу змісту норми права у зв'язку з нормами, закріпленими в приписах цього ж нормативного акта чи інших актів. Особливо така потреба виникає за відсильного чи бланкетного способів викладення норм права, коли їх зміст не збігається з текстом припису нормативного акта;

3) складність та невизначеність термінів, що виражають спеціальні юридичні поняття. Термін: а) може бути вузьким або ширшим за юридичне поняття; виражатися різними словами («зобов'язаний», «впливає», «слід» та ін.); б) може містити правові застереження⁶⁶, що змінюють обсяг норм права («як правило», «за винятком», «як мінімум», «окрім випадків», «при необхідності», «маючи на увазі», «незалежно від того»); в) може містити оцінювальні поняття і визначення («тяжкі наслідки», «малозначущі діяння», «великі розміри»). У такому разі потрібний пошук змісту правового поняття, яке не знайшло адекватного терміна в нормативно-правовому акті. Завдяки тлумаченню досягається ступінь відповідності вжитого терміна змісту правового поняття;

4) прогалини і колізії в нормативно-правових актах. Це спостерігається у випадках неповного охоплення юридичними нормами фактичних умов життя або наявності суперечностей між нормами різних нормативних актів. Офіційне тлумачення дає можливість заповнити прогалини та подолати колізії;

5) зміни в розвитку суспільних відносин, коли затребуваною стає вимога з'ясувати волю законодавця не на момент видання норми права, а відповідно до сучасних умов.

Тлумачення права не містить норм права. Воно є актом пізнання, встановлення того, що вже має юридичну силу. Проте тлумачення (правороз'яснювальний судовий прецедент) може стати актом творення нової норми права.

Зазвичай тлумачення норм права не має самостійного значення у відриві від норми чи акта і цілком розділяє її/його долю; зі скасуванням (зміною) норми змінюється її тлумачення.

Важливим конструктивним правилом тлумача (інтерпретатора) є таке: чим недосконаліший закон, тим досконалішим, точнішим, тоншим має бути його роз'яснення.

6.2. Способи (методи) тлумачення норм права

Способи тлумачення норм права – сукупність однорідних прийомів та засобів, за допомогою яких установлюється зміст юридичних норм, об'єктивованих у нормативно-правових приписах відповідних джерел (форм) права.

О.Ф. Скакун виділяє такі основні *способи тлумачення норм права*:

1. **Граматичний** (філологічний, лексичний, текстовий) – з'ясування змісту норми права на підставі засобів граматичного і лексичного аналізу її словесного формулювання. Його ознаки: а) ґрунтується на правилах граматики, лексики, використовує закони філології; б) виражається у здійсненні аналізу окремих слів, термінів, речень, формулювань юридичних норм із метою встановлення значення кожного слова і виразу; в) установлює граматичну форму іменників і прикметників, способи дієслів, види дієприкметників тощо, а також усвідомлює граматичну структуру речень, розділових знаків, єднальних і розділових сполучників, виявляє синтаксичні зв'язки між словами; г) у випадках зміни значеннєвого змісту слів і виразів надає їм те значення, яке вони мали в момент створення норми; г) враховує, що тим самим словам (термінам) у різних нормативно-правових актах може бути наданий не один і той же зміст – у кожному випадку цей зміст з'ясовується.

У результаті граматичного тлумачення виявляється буквальний зміст норми права, проте далеко не завжди на його підставі можна зробити достовірний висновок.

2. **Систематичний** (системний) – з'ясування змісту норми права встановленням її системних юридичних зв'язків з іншими нормами, її місця та ролі у системі права. Його ознаки: а) виражається у зіставленні норми, яка тлумачиться, з іншими нормами, установленні її місця в даному нормативному акті (кодексі, основах законодавства, законі), інституті, галузі законодавства, в усій системі права; б) розкривається через знаходження системних юридичних зв'язків норми, що тлумачиться, з іншими нормами, завдяки чому виникає можливість точно установити її значення, сферу дії, зміст і уникнути помилок при застосуванні: в одних випадках близькі норми можуть уточнювати або доповнювати зміст досліджуваної норми, в інших – містити необхідні винятки; в) передбачається законодавцем, особливо для норм відсильних і бланкетних, побудованих так, що вони можуть розглядатися лише в єдності з нормами, до яких зроблено відсилання.

3. **Телеологічний** (цільовий) – з'ясування змісту норми права відповідно до закладеної у ній мети – орієнтира для поведінки. Його ознаки:

а) виражається у виявленні і розкритті цілей, які ставить орган, що видав правову норму; б) застосовується, як правило, за відсутності преамбул, що встановлюють цілі відповідного нормативного акта; в) є необхідним для виявлення прикладних цілей правового акта, призначеного для службового користування.

4. Історико-політичний – з'ясування змісту норм права на основі аналізу конкретних історичних умов їх прийняття; виявлення політичних цілей і завдань, закладених законодавцем. Його ознаки: а) ґрунтується на джерелах, що перебувають за межами права, на основі оцінки суспільно-політичної обстановки, за якої була ініційована і прийнята норма права; б) враховує процес обговорення нормативно-правового акта, в якому ця норма міститься, зокрема доповідь і співповідь за його проектом, альтернативні проекти, публікації в пресі під час обговорення проекту, дебати, внесені виправлення, підстави їх прийняття або відхилення; в) виражається у правильній оцінці призначення норми в період її встановлення («волі історичного законодавця»), що дає можливість визначити, як найраціональніше її застосувати в момент вирішення справи (можна по-різному реагувати на те саме діяння в умовах загострення соціально-політичної обстановки та її стабілізації тощо).

Самі по собі історико-політичні дані не можуть бути джерелом розуміння закону і стати основою для прийняття юридичних рішень.

5. Функціональний – з'ясування змісту норм права на основі аналізу конкретних обставин, умов, в яких функціонує норма права. Його ознаки: а) враховує не тільки певні соціально-політичні обставини, в яких правова норма створюється (виявляє волю «історичного законодавця»), а й ті, в яких вона застосовується, тобто розглядає дію норми права у динамічній площині (волю «актуального законодавця»); б) конкретизує зміст (мету) акта у світлі тієї ситуації, коли виникла необхідність застосувати норму права, об'єктивовану в приписі цього акта; в) зважає на альтернативні чинні норми права, що містяться в приписах інших джерел (форм) права.

З одного боку, від інтерпретатора, котрий роз'яснює правову норму через певний проміжок часу після набрання чинності акта, в якому вона міститься, вимагається, щоб він виходив з первинного змісту тексту норми права, не відривався від смислу (мети) юридичного акта як форми існування правової норми, котра тлумачиться. А, з другого боку, розкриваючи «дух» юридичного акта у межах його «букви», інтерпретатор не може не враховувати суспільно-політичні зміни, що відбулися, вироблені у певній правовій системі уявлення про правові цінності, загальні принципи права. Європейський Суд з прав людини наголошує на необхідності тлумачити й

застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) у світлі актуальних умов сьогодення, тобто таких умов, які існують на момент розгляду справи.

Усі способи юридичного тлумачення використовуються в сукупності, у комплексі. Деякі вчені виділяють ще логічний і спеціально-юридичний способи тлумачення норм права.

6. Логічний – з'ясування змісту норми права (не виходячи за рамки тексту нормативно-правового акта) на підставі використання законів, правил і прийомів формальної логіки: а) розкривається зміст юридичних норм, який іноді не збігається з буквальним значенням через невдале обрання законодавцем словесних форм, для чого використовується прийом перебудови тексту, введення в нього додаткових слів, необхідних для розуміння; б) аналізуються поняття, які відображають слова і вирази, судження і умовиводи, конкретні судження, їх зв'язки один з одним, а також зміст поняття з його обсягом та іншими поняттями, що допомагає перевірити результати граматичного тлумачення, зробити висновки з понять; в) використовуються логічні операції – аналіз і синтез, побудова силогізму (логічного умовиводу, що складається з двох посилок і висновку) і т.д., щоб з нормативних приписів сформулювати норму права, вивести норму з норм; г) використовуються ті ж логічні операції, що й у попередньому випадку, проте з іншою метою: у разі наявності прогалини в праві сконструювати норму права за аналогією через тлумачення (тобто розширити певні ознаки і факти).

7. Спеціально-юридичний – з'ясування змісту норми, засноване на досягненнях юридичної науки і практики, знанні юридичної техніки, техніко-юридичних способів і прийомів, використовуваних нормотворцем для вираження своєї волі, на професійному умінні і навичках інтерпретатора. Його ознаки: а) досліджує техніко-юридичні засоби і прийоми вираження волі нормотворця з метою розкриття термінів, категорій, конструкцій та інших елементів його змісту; б) враховує роз'яснення вищих судових інстанцій, вищих посадових осіб правозастосовних органів з метою використання проведеного ними аналізу тих чи інших термінів і їх понять; в) застосовує наукові коментарі до законодавчих актів та ін.

Виділення логічного і спеціально-юридичного способів (прийомів) тлумачення не є обов'язковим, оскільки в усіх означених способах використовуються закони логіки (формальної і діалектичної), а тлумачення юриста не може бути інакшим, ніж спеціально-юридичним, бо становить внутрішню професійно-ціннісну сторону інтерпретатора, без якої не відбудуться інші способи тлумачення. Тому логічний і спеціально-

юридичний аналіз – це скоріше не прийоми тлумачення правових норм, а «засадничі» начала і якісні характеристики інтерпретатора, і як такі входять до системи його інтелектуальної діяльності, є її основою.

6.3. Види тлумачення норм права

Тлумачення норм права за обсягом їх правового змісту – завершальний етап (результат) тлумачення значення і змісту норм права, що настає після застосування способів тлумачення (граматичного, систематичного, телеологічного, історико-політичного, функціонального) і полягає у встановленні ступеня відповідності змісту (смислу, мети) правової норми її текстовому оформленню і вираженню, у з'ясуванні співвідношення буквального значення юридичного тексту («букви» закону) і дійсного змісту юридичних норм («духу» закону).

Розрізняють три види тлумачення норм права за обсягом їх правового змісту:

Буквальне (адекватне) тлумачення – роз'яснення, за якого дійсний зміст (смісл, мета) норми права відповідає буквальному текстовому вираженню, тобто «дух» і «буква» закону збігаються. За адекватного тлумачення текст норми права не змінюється навіть у випадках залучення всіх способів тлумачення. Буквально тлумачаться норми права, як правило, з чітко вираженим змістом, а також норми-дефініції. Наприклад, ст. 25 Сімейного кодексу України чітко визначає: «Жінка і чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі».

Поширювальне тлумачення – роз'яснення норм права, за якого їх дійсний зміст (смісл, мета) ширший за буквальний текст; «дух» закону ширший за його «букву». Наприклад, «судді незалежні та підкоряються тільки закону» - цей нормативний припис не вказує на народних засідателів, однак на них, як і на суддів, поширюється принцип незалежності; крім того він вказує на закон, маючи на увазі всю систему законодавчих актів України.

Обмежувальне тлумачення – роз'яснення норм права, за якого їх дійсний зміст (смісл, мета) вузьчий за текстуальне вираження; «дух» закону вузьчий за його «букву». Так, відповідно до ст. 202 Сімейного кодексу «повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які потребують допомоги, непрацездатні», однак цей обов'язок не може поширюватися на дітей, хоч і повнолітніх, але непрацездатних.

Застосовувати обмежувальне (як і розширювальне) тлумачення слід тоді, коли разом з нормою, яка тлумачиться, в законі містяться норми, що здатні звужити (або розширити) її зміст. Наявність виняткової норми, тобто

норми, що робить виняток із загальної норми, вимагає уточнення норми, яка тлумачиться, у бік її обмеження (або розширення).

Обмежувальне і розширювальне тлумачення вимагає обов'язкового застосування системного способу тлумачення, що дає змогу уточнити зміст норми, яка тлумачиться.

Не допускається поширювальне тлумачення: 1) за наявності вичерпного переліку, що міститься в правових приписах нормативно-правового акта; 2) за наявністю положень, які є винятком із загального правила. Не допускається обмежувальне тлумачення за наявності незавершених переліків.

Результатом тлумачення правових норм має бути визначеність («так», «ні»), а не двозначність («і так, і ні») у висновках того, хто тлумачить зміст юридичних норм. Результати тлумачення не можуть виходити за межі норми, яка тлумачиться. Тлумачення, як правило, становить тільки конкретизуюче судження про норму права, але не новий нормативний припис.

Офіційне і неофіційне тлумачення норм права

Вирішальним у визначенні видів тлумачення правових норм є суб'єкт – особа або орган, що здійснює це тлумачення. Тлумачити норми права можуть усі суб'єкти права. Суб'єктами тлумачення норм права є органи законодавчої і виконавчої влади, судові і прокурорські органи, юридичні і фізичні особи. Суб'єктами тлумачення є національні і міжнародні установи – Конституційний Суд України, Європейський Суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини та ін.. Проте значення такого тлумачення, його юридична обов'язковість неоднакові. Залежно від суб'єктів тлумачення воно має різне юридичне значення і різні наслідки.

Розрізняють офіційне і неофіційне тлумачення за суб'єктами.

Офіційне – це роз'яснення змісту (смислу, мети) правових норм, яке здійснюється вузьким специфічним колом уповноважених державних органів або посадових осіб в межах їх компетенції і має юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує роз'яснювальні норми. Юридична природа офіційного тлумачення норм права полягає у забезпеченні однаковості розуміння законів і однаковості їхнього застосування на всій території держави. За сферою дії офіційне тлумачення може бути і нормативним, казуальним (правозастосовним).

Нормативне тлумачення (загальне; формально обов'язкове для певної категорії справ, виражене в інтерпретаційних нормах-аргументах на користь переконуючого розуміння правової норми):

а) автентичне – полягає у роз'ясненні змісту (смислу, мети) норм права органом, котрий її установив, тобто тлумачення виходить від «автора» норм

права. Суб'єктами такого тлумачення можуть бути всі нормотворчі органи;

б) делеговане (легальне) – полягає в роз'ясненні точного змісту (смислу, мети) норми права компетентним органом, котрий її (норму права) не встановлював, але уповноважений законом чи має доручення її тлумачити постійно або одноразово. Правом такого тлумачення в Україні володіє Конституційний Суд (рішення), Пленум Верховного Суду (постанови); Вищий господарський суд (роз'яснення/рекомендації) та ін. Усі роз'яснення судів є рекомендаційними для суб'єктів, що підпадають під їх юрисдикцію, але вони можуть набути обов'язкового характеру.

Казуальне (індивідуальне) тлумачення (конкретне, обов'язкове тільки для конкретної справи (казусу), вирішенням якої зазвичай займаються суб'єкти правозастосовної діяльності):

а) *судове*-полягає в роз'ясненні змісту (смислу, мети) правових норм судовими органами при розгляді конкретних справ і знаходить своє вираження у вироках або рішеннях щодо цих справ; є серцевиною правозастосовної практики. Таке судове тлумачення стає частиною акта застосування права і не виходить за його межі;

б) *адміністративне* – полягає в роз'ясненні змісту (смислу, мети) правових норм міністерствами, відомствами, місцевою державною адміністрацією; на відміну від судового тлумачення (коли норми права безпосередньо застосовуються в конкретному процесі), роз'яснення змісту норм адміністрацією виходить за межі конкретної справи і поширюється на відповідні органи. Воно знаходить вираження в рішенні контрольних органів, зокрема інспекцій, та ін.

Неофіційне – вид з'ясування та роз'яснення змісту (смислу, мети) правових норм, що не мають на те офіційних повноважень, а відтак воно не має юридично обов'язкової сили. Наприклад, тлумачення статті закону професором права допомагає юридичній практиці і здатне вплинути на офіційне тлумачення. Однак воно не є загальнообов'язковим, не є легальним. Неофіційне тлумачення має силу суспільної думки, індивідуального авторитету особи інтерпретатора, формує те інтелектуальне, вольове і моральне юридичне середовище, з якого правозастосувачі та інші зацікавлені особи черпають свої уявлення про правову законність і справедливість вирішення юридичної справи. Неофіційно тлумачити може будь-який суб'єкт права. Отже, відмінності між неофіційним і офіційним тлумаченням проводяться по лінії їх обов'язковості і необов'язковості для правозастосовних органів. Види неофіційного тлумачення за характерам діяльності суб'єктів тлумачення: компетентно-юридичне, компетентно-юридичне, повсякденне.

Компетентно-юридичне: а) доктринальне (наукове) – з'ясування і роз'яснення змісту (смислу, мети) норм права виходить від учених, науково-дослідних і навчальних юридичних установ, зовні виражається у науково-практичних коментарях до законодавства, експертних висновках, наукових публікаціях та висновках наукових конференцій, семінарів тощо; б) професійне (практичне) – з'ясування і роз'яснення змісту (смислу, мети) норм права здійснюється фахівцями з вищою юридичною освітою, практикуючими юристами (наприклад, прокурором і адвокатом у судовому процесі). І наукове, і практичне тлумачення впливають на діяльність – нормотворчу (правова експертиза законопроектів) і правозастосовну (використання аналогії права). Висновки компетентно-юридичного тлумачення (науково-практичних коментарів; наукових досліджень, викладених в монографіях, дисертаціях, матеріалах наукових конференцій тощо) нерідко становлять зміст офіційного тлумачення, але воно не має обов'язкової сили.

Компетентно-неюридичне – з'ясування і роз'яснення змісту (смислу, мети) норм права здійснюються фахівцями неюридичних галузей науки – біології, медицини, економіки, екології, фізики, політики та ін. Особливого значення компетентно-неправове тлумачення набуває при застосуванні спеціальних законів про трансплантацію органів, психіатричну допомогу, трубопровідний транспорт, атомні електростанції, режим інвестиційної діяльності тощо. Таке тлумачення сприяє більш усвідомленій реалізації норм права в тій галузі, де суб'єкт тлумачення є компетентним. Його рівень вищий за повсякденне тлумачення.

Повсякденне – з'ясування і роз'яснення змісту (смислу, мети) норм права здійснюється будь-якими суб'єктами права на основі життєвого досвіду, фактів повсякденного життя відповідно до рівня їх правосвідомості, юридичної освіченості. Воно виражає правові почуття, емоції, уявлення, що діють у сфері психіки особи у зв'язку з використанням прав, виконанням обов'язків, додержанням заборон, а також ставлення до права в цілому і конкретного нормативно-правового акта зокрема.

6.4. Акти тлумачення норм права

Результат офіційного тлумачення норм права не приводить до появи нормативного акта, не встановлює й не скасовує норм права, тобто діяльність з тлумачення норм не слід ототожнювати з нормотворчою діяльністю. Акти тлумачення мають особливу правову природу, тому і діють у єдності з нормами права, не маючи самостійного значення. Ці акти є обов'язковими в

тому розумінні, що містять офіційну державно-владну позицію щодо розуміння змісту правових норм і зобов'язують суб'єктів адекватно сприймати зміст норми. Однаковість у розумінні змісту нормативно-правових актів – передумова однаковості їх застосування, реалізації, ефективності, законності в цілому. Результати тлумачення повинні бути вираженими в певних офіційних актах.

Акти офіційного тлумачення норм права (визначення за О.Ф. Скакун) (інтерпретаційно-правові акти) – правові акти-документи, прийняті уповноваженими органами, що містять роз'яснення змісту норм права або порядку їх застосування та мають обов'язкову силу для всіх, хто застосовують норми, котрі роз'яснюються. Норма тлумачення - своєрідна «тінь» норми, яка тлумачиться; вона не існує окремо від самої норми і може бути реалізована на практиці лише у разі її застосування. У природі тінь завжди в цілому відповідає її матеріальній основі.

За М.В. Цвіком, інтерпретаційний акт – це правовий акт-документ офіційного тлумачення правових норм, який містить формально-обов'язкове роз'яснення їх змісту. Інтерпретаційний акт – це документ, який містить результат інтелектуальної діяльності в осмисленні змісту правової норми, що здійснюється компетентними органами. Саме тому такі акти завжди мають офіційний характер.

Ознаки акта тлумачення норм права:

1) розкриває зміст (смісл, мсту) правових норм, виражених у приписах відповідного юридичного акта;

2) діє в єдності з тим нормативно-правовим актом, у якому містяться норми права, що тлумачаться; залежить від нього і, як правило, поділяє його долю;

3) є формально-обов'язковим для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються;

4) не виходить за межі норми, що роз'яснюється; становить уточнювальне судження про норму права, а не новий нормативний припис;

5) в ієрархії юридичних актів слідує за актом, положення якого розтлумачено, його місце серед юридичних актів визначається компетенцією органу чи установи, які його ухвалили;

6) приймається лише нормотворчими чи спеціально уповноваженими суб'єктами, установами – національними (наприклад. Конституційним Судом України) і міжнародними, чію юрисдикцію визнала держава (наприклад, акти Європейського суду з прав людини. Комітету ООН з прав людини);

7) має спеціальну письмову форму вираження акта-документа (роз'яснення, інформаційний лист та ін.);

8) діє у просторі відповідно до простору дії витлумаченої норми права, а у часі може набувати як прямої, так і зворотної сили;

Межі його зворотної скли визначаються моментом набрання чинності юридичним актом, який тлумачиться. За суб'єктами та обов'язковістю розрізняють такі акти тлумачення акти нормативного і акти казуального тлумачення Акти нормативного тлумачення:

1) акти автентичного тлумачення – вилаються тим самим уповноваженим нормотворчим суб'єктом, який прийняв лайни нормативно-правовий акт («автор» видання і тлумачення норми права той самий);

2) акти легального (делегованого) тлумачення – вилаються нормотворчим суб'єктом, якому офіційно делеговані повноваження щодо тлумачення норм прана, виданих іншими органами. Акти як автентичного, так і легального (делегованого) тлумачення мають самостійне значення.

Акти казуального (індивідуального) тлумачення:

1) акти судового тлумачення – мотивувальна частина рішення суду; роз'яснення (лист, рекомендації) касаційного суду або наглядової судової інстанції, яка здійснює перевірку законності акта застосування норм права;

2) акти адміністративного тлумачення – акт про скасування вищим органом незаконного акта або рішення про результати розгляду скарги підвідомчої організації у зв'язку із застосуванням санкцій за порушення законодавства чи лист-роз'яснення законодавства у відповідь на запит.

Юридична чинність актів нормативного й казуального тлумачення і сфера їх поширення різні. Про акти казуального тлумачення можна говорити як про такі, що певним чином набувають обов'язкової значущості для конкретної справи, певних суб'єктів права, але мають певний вплив і на правозастосувачів під час розгляду та прийняття рішень з усіх аналогічних юридичних справ. Саме цією обставиною завжди була обумовлена головна причина, яка пояснює необхідність оприлюднення рішень з конкретних судових справ у офіційних виданнях. У таких рішеннях містяться зразки розуміння законів, які мають у певному розумінні обов'язкове орієнтовне значення для широкого кола правозастосовників.

Підстави класифікації інтерпретційно-правових актів можуть бути й інші:

– за формою вираження: усні і письмові;

– за формою документа: постанови, рішення, ухвали, роз'яснення, висновки, інформаційні листи та ін.;

– за юридичною природою: інтерпретційні акти нормотворчих органів (постанови Верховної Ради); акти правозастосовних органів (прокуратури, суду тощо);

– за галузевою належністю норми, яка тлумачиться: акти тлумачення конституційного, цивільного, кримінального права тощо;

– за структурними елементами норми, яка тлумачиться: акти тлумачення гіпотези, диспозиції, санкції.

Наприклад, згідно зі ст. 83 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року Конституційний Суд ухвалює рішення, надає висновки, постановляє ухвали, видає забезпечувальні накази».

6.5. Прогалини в законодавстві та способи їх подолання. Аналогія закону. Аналогія права. Колізії в законодавстві

Жодне законодавство не може врахувати всю різноманітність суспільних відносин, які вимагають правового регулювання. Тому на практиці правозастосувальної діяльності виникають ситуації, коли необхідно вирішувати конкретні справи, а правової норми, яка б регулювала ці конкретні відносини, немає. Тобто має місце прогалина у праві.

Прогалини у законодавстві – повна або часткова відсутність (пропуск) необхідних юридичних норм у чинних законодавчих актах, якими, виходячи з принципів права, мають бути врегульовані певні суспільні відносини.

Причини виникнення прогалин у законодавстві:

1) невміння відобразити в нормативних актах усе різноманіття сучасних життєвих ситуацій, що потребують правового регулювання і можуть бути врегульовані правом;

2) відставання нормотворчості від розвитку суспільних відносин як наслідок невміння передбачити появу нових життєвих ситуацій;

3) наявність деформацій у процесі нормотворчості, спричинених, наприклад, лобіюванням голосування в парламенті в інтересах певних бізнесових груп;

4) технічні помилки законодавця, допущені при розробці нормативних актів та застосуванні прийомів юридичної техніки. Прогалини в законодавстві виникають зазвичай там, де існує: а) неповнота правових норм; б) суперечність норм однакової юридичної сили, коли одна з них «знищує» іншу; в) повна відсутність правової норми.

Види прогалин в законодавстві за часом виникнення: первинні – виявляються у момент видання нормативного акта; вторинні – виникають

після видання нормативно-правового акта у зв'язку з появою нових суспільних відносин або в результаті виникнення потреби врегулюванні явищ і процесів, які раніше не викликали необхідності регламентації.

Способи переборення прогалін в законодавстві:

Усунення – відбувається через нормотворчу діяльність шляхом внесення змін і доповнень у закони, видання нових, досконаліших юридичних актів чи створення юридичного прецеденту, або укладання нормативного договору.

Подолання – здійснюється в процесі правозастосовної діяльності за допомогою аналогії закону й аналогії права, а також субсидіарного застосування права (міжгалузевої аналогії).

За наявності прогалін у законодавстві, законодавець пропонує правозастосувачу різну поведінку:

1) у галузі кримінального законодавства і законодавства про адміністративні правопорушення аналогія не допускається. У цьому разі правозастосувач має керуватися принципом, відомим ще з часів римського права: «Немає злочину і немає вини, немає покарання і немає стягнення, якщо немає закону»;

2) у галузі цивільного, сімейного, трудового законодавства прогаліни переборюються такими способами: аналогія закону; аналогія права; субсидіарне застосування норм права (міжгалузева аналогія).

Аналогія закону – застосування до неврегульованих суспільних відносин правової норми, яка регулює подібні суспільні відносини і міститься в приписах (положеннях) законодавчих актів. Аналогія виключається, якщо вона прямо заборонена законом або закон пов'язує настання юридичних наслідків з наявністю конкретних норм.

Аналогія права – застосування до суспільних відносин, не врегульованих нормативно-правовими актами, принципів права, загальних засад і змісту законодавства («духу» права). Це означає використання таких принципів права, як справедливість, гуманізм, рівність перед законом і судом, відповідальність за вину тощо, які закріплені в конституції держави або в законах, у їх загальних положеннях. У ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд) і ч. 9 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України забороняється відмова у розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини. Черговість застосування аналогії закону і аналогії права передбачена законодавцем у п. 7 ст. 8 ЦПК України: якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за

відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права).

Аналогія закону і аналогія права – виняткові засоби у праві, вони вимагають дотримання низки відповідних умов, які забезпечують правильне їх застосування. Тому для того, щоб використовувати аналогію права, чк вважає М.С. Кельман, необхідно:

по-перше, встановити, що конкретна життєва ситуація має юридичний характер і вимагає правового вирішення;

по-друге, переконатися, що у законодавстві відсутня конкретна правова норма, покликана регулювати подібні випадки;

по-третє, відшукати в законодавстві норму, що регулює подібний випадок, і на її основі вирішити справу (аналогія закону), а при відсутності такої спертися на загальний принцип права і на його основі вирішити справу (аналогія права);

по-четверте, в рішенні щодо справи дати мотивоване пояснення причин застосування до конкретного випадку аналогії закону чи аналогії права. Властиво, цим забезпечується можливість перевірки правильності вирішення справи.

При вирішенні справи за аналогією, на думку О.Ф. Скакун, необхідно додержуватися таких умов:

1) аналогія допустима лише за умови повної відсутності або неповноти правових норм, їх нечіткості, суперечливості;

2) суспільні відносини, до яких застосовується рішення за аналогією, повинні бути врегульовані хоча б у загальній формі, тобто перебувати у сфері правового регулювання;

3) наявність подібності (аналогії) аналізованих обставин і обставин, передбачених наявною нормою, повинна бути в істотних, юридично рівнозначних ознаках; розбіжність – у деталях, у неістотному;

4) пошук норми, яка регулює аналогічний випадок, має здійснюватися спочатку в актах тієї самої галузі права, у разі відсутності такої - в іншій галузі та у законодавстві в цілому;

5) вироблене в ході використання аналогії правове рішення не повинно суперечити дії приписів закону, його меті;

6) обов'язково має бути вмотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до даного випадку.

Субсидіарне застосування норм права – вирішення справи або окремого юридичного питання за відсутності норми в певній галузі права відбувається за допомогою додаткового використання норм іншої спорідненої галузі права (міжгалузева аналогія). Наприклад, у ст. 8

Сімейного кодексу субсидіарність виражається в такому: майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами, які не врегульовані Сімейним кодексом, регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. У ст. 12 Сімейного кодексу також закріплюється необхідність використання правозастосувачем приписів Цивільного кодексу при визначенні строків, установлених у Сімейному кодексі. Тут міжгалузєва аналогія не забороняється.

Потрібно знати, що в деяких галузях права субсидіарне застосування норм цивільного права скасовано самим законодавцем, а в інших випадках, незважаючи на відсутність прямої заборони в законодавстві, воно припустиме. Так, до норм власне трудового, сімейного, екологічного права загальні положення цивільного права в порядку субсидіарності не можна застосовувати. Субсидіарне застосування можливе лише до правових норм, включених як додаткові до приписів законодавчих актів про сімейні, трудові і деякі інші відносини.

Практика свідчить, що регулювання суспільних відносин будь-якою галуззю права здійснюється здебільшого лише власними галузєвими засобами. Субсидіарне застосування норм права є винятком із загального правила.

Колізії в законодавстві, способи їх переборення.

Юридичні колізії – це загальний термін, яким визначаються формальні суперечності або розбіжності усередині юридичної системи держави, що породжені уповноваженими суб'єктами нормотворчості, правозастосування, правотлумачення та заважають злагодженому її функціонуванню. Це такі суперечності або розбіжності: між різними нормативно-правовими актами, між нормативно-правовим актом і нормативно-правовим договором (колізії в нормотворчості), між різними правозастосовними актами, між нормативно-правовими та правозастосовними актами (колізії в правозастосуванні); між різними актами тлумачення норм права, між нормативно-правовими актами і актами тлумачення норм права, між правозастосовними актами й актами тлумачення (колізії в правотлумаченні). Колізії (суперечності) можуть виникати «на стику» національного і міжнародного права, причинами яких є: недодержання загальноприйнятих принципів міжнародного права; відмова реально привести національне законодавство у відповідність з міжнародними стандартами в галузі прав людини; невиконання актів міждержавних об'єднань; ухвалення національних актів усупереч нормам міжнародного права; неправильне тлумачення міжнародно-правових актів; ігнорування

критерію конституційності. Різновидом юридичних колізій є колізії в законодавстві.

Колізії в законодавстві – суперечності або розбіжності між нормами права, закріпленими у приписах нормативно-правових актів, що регулюють однакові правові відносини і виявляються в процесі їх застосування компетентними органами і уповноваженими посадовими особами.

Ознаки колізій у законодавстві:

1) виникають тільки між нормами права, закріпленими в законодавстві; не можуть утворюватися між нормами, вираженими в інших формах права, а також між нормою права й актом її тлумачення, між актами тлумачення;

2) виникають з приводу регулювання однакових фактичних обставин;

3) утворюються тільки у випадку різного регулювання однакових фактичних обставин принаймні двома нормами права.

Норми нечинного юридичного акта (тобто фактично або формально скасованого, який при цьому не має переживаючої дії чи зворотної сили) не можуть вступати в колізію з чинними нормами.

Причини колізій у законодавстві: економічна нестабільність у державі; політичні кризи; порушення принципу поділу влади і системи «стримувань і противаг»; вихід органів держави за межі своїх повноважень та втручання в компетенцію один одного; девальвація суспільних інститутів; недосконалість законів; відсутність в окремих сферах законодавчої практики планування видання нормативних актів та їх систематизації; судові помилки; довільне тлумачення Конституції та інших нормативно-правових актів тощо.

Способи переборення колізій в законодавстві:

попередження – застосовується на стадії підготовки, ухвалення і введення в дію законів. Превентивні заходи щодо виникнення колізій:

1) прогнозування та планування нормотворчої діяльності; 2) вдосконалення законодавчої техніки; 3) проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів (узгодження їх з системою чинних актів); 4) систематизація законодавства;

усунення – повне звільнення від колізій у процесі законодавчої діяльності, їх ліквідація. Способи усунення колізій: 1) скасування одного (або кількох) колізійних актів; 2) внесення змін у нормативно-правовий акт; 3) прийняття нової норми (або нормативно-правового акта); 4) судовий розгляд (визнання судом – Конституційним судом та адміністративними судами – нормативного акта таким, що не відповідає акту вищої юридичної сили);

подолання – тимчасове вирішення колізій із застосуванням визначеної правової норми, проте без остаточного зняття суперечностей між ними

(колізія між нормами не зникає). Способи подолання колізій: 1) використання колізійних норм (нормарбітрів); 2) тлумачення законодавчих актів, особливо коли вибір між нормами неможливо зробити на підставі колізійних норм; 3) застосування загальних правил подолання колізій: темпоральної (часової), ієрархічної (субординаційної), змістової, змішаної, види колізій в законодавстві і загальні правила їх подолання:

1. Темпоральна (часова) колізія – виникає внаслідок введення в дію в різний час двох і більше нормативних актів одного рівня з того ж самого питання, які мають розбіжності (колізія між законом і законом, указом і указом та ін.). Для її подолання необхідно керуватися принципом: наступний акт одного рівня з того ж самого питання скасовує дію актів попередніх. Винятком є норми; 1) про зворотну силу закону; 2) про переживання закону;

2. Ієрархічна (субординаційна) колізія – виникає унаслідок введення в дію суперечних один одному нормативно-правових актів з того ж самого питання різними ієрархічно супідрядними державними органами. Правилom подолання цієї колізії слугує принцип: у разі розбіжностей нормативно-правових актів з того ж самого питання застосовуються норми того акта, що має більш високу юридичну силу;

3. Змістовна (сутнісна) колізія – виникає внаслідок введення в дію загальних і спеціальних (виняткових) актів, коли норма одного акта суперечить нормі іншого акта через частковий збіг обсягів їх регулювання, викликаний специфікою суспільних відносин. Для подолання цієї колізії необхідно керуватись принципом: норма спеціального (виняткового) акта скасовує дію норми загального акта, за умови, що спеціальний акт формально не відмінений. Можливі змішані колізії двох видів: 1) збіг темпоральної і змістовної колізій, що виникає внаслідок введення в дію загальної норми пізніше від спеціальної тим самим державним органом; 2) збіг ієрархічної і змістовної колізій, що виникає внаслідок введення в дію загальної і спеціальної (або виняткової) норм, які містяться в актах різної юридичної сили, за умови, що нижчий за ієрархією орган уповноважений видавати спеціальні (або виняткові) норми. Правила подолання змішаних колізій - керуватись принципом: спеціальна норма має перевагу перед загальною, яка введена в дію після неї. Якщо нижчий за ієрархією орган не уповноважений видавати спеціальні (або виняткові) норми, діє загальна норма.

Варто враховувати й наявність нормативно-правової конкуренції, яка полягає в синхронній дії приписів кількох нормативно-правових актів, що регулюють однорідні суспільні відносини.

Типові конкуренції між приписами актів різної юридичної сили та

типові способи їх вирішення:

а) між приписами конституції й інших нормативно-правових актів – перевагу мають приписи конституції як основного закону вищої юридичної сили, прямої дії, застосовуваної на всій території держави;

б) між приписами законів і підзаконних актів – перевагу мають приписи законів як нормативно-правових актів, що наділені верховенством і вищою юридичною силою;

в) між приписами нормативно-правових актів федерації і суб'єктів федерації; між приписами актів унітарної держави і її автономних утворень – перевагу мають приписи загальнодержавних актів;

г) між приписами нормативно-правових актів і міжнародних договорів, ратифікованих парламентом, – перевагу мають приписи міжнародних договорів.

Певні колізійні ситуації в законодавстві України та конкуренції між приписами нормативно-правових актів можуть припинити своє існування разом з ухваленням Закону України «Про нормативно-правові акти».

Контрольні питання:

1. Поясніть, чим обумовлена необхідність тлумачення права?
2. Охарактеризуйте граматичний спосіб тлумачення норм права.
3. Чим відрізняються поняття «спосіб тлумачення» та «вид тлумачення»?
4. Охарактеризуйте офіційне тлумачення правових норм і вкажіть їх види.
5. Дайте визначення поняття «інтерпретаційний акт» та проаналізуйте його головні ознаки.
6. Назвіть види юридичних колізій, що існують у правовій системі.
7. Сформулюйте загальне правило подолання темпоральних колізій.
8. Сформулюйте загальне правило подолання ієрархічних колізій.
9. Сформулюйте загальне правило подолання змістовних колізій.
10. Назвіть основні способи усунення колізій в законодавстві.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Избранное / Алексеев С. С. – М. : Статут, 2003. – 480 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – [2-е изд., перераб. и доп]. – М., 2008.
3. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2006. – 24 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови : словник / [уклад. Бусел В. Т.]. – К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2002. – 1440 с. – (М-во освіти і науки України).
5. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник [для студ. юрид. вузов] / Венгеров А. В. – М. : ИКФ Омега-Л, 2002. – 608 с.
6. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія / Власов Ю.Л. – К., 2001.
7. Гусаров С. М. Поняття та сутність правотворчості в Україні / С. М. Гусаров // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 3. – С. 38-46.
8. Державотворення і правотворення в Україні : досвід, проблеми, перспективи : монографія / [Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В., Кресіна І. О. та ін.]; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 656 с.
9. Дзейко Ж. О. Законотворча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : монографія / Ж. О. Дзейко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007.
10. Железняк Н. Правове регулювання нормотворчої діяльності / Н. Железняк // Право України. – 2002. – № 12. – С. 102-107.
11. Завальний А. М. Інтерпретації дефініції юридичного факту: плюралізм наукових підходів / А. М. Завальний // Юридичні факти в системі правового регулювання : зб. наук. праць. Матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 лист. 2015 р.) ; за заг. ред. Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила, І. О. Ізарової. – К. : Дакор, 2015. – С. 225 – 232.
12. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584, [1] с. – (Міністерство освіти і науки України, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого).

13. Загальна теорія права : підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.
14. Занфірова Т. А. Правовідносини як форма суспільних відносин / Т. А. Занфірова // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наук. праць. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – Випуск 533 : Правознавство. – С. 78–83.
15. Зинченко С. А. Юридические факты в механизме правового регулирования : [монография] / Зинченко С. А. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 152 с.
16. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : [монография] / Керимов Д. А. – [2-е изд.]. – М. : Аванта +, 2001. – 560 с. – (Ин-т государства и права РАН).
17. Кикоть Г. В. Юридичні факти в системі правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кикоть Григорій Валерійович. – Київ, 2006. – 198 с.
18. Кириллов В. И. Логика: учебник для юридических вузов / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 240 с. – (Министерство образования и науки Российской Федерации, Московская государственная юридическая академия).
19. Киримова Е. А. Системообразующие критерии современного российского права / Е. А. Киримова // Правоведение. – 2002. – № 5. – С. 151–165.
20. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. закл. / [Погорілко В. Ф., Фріцький О. Ф., Городецький О. В. та ін.] ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 734 с.
21. Конституционное право : ученик / [отв. ред. А. Е. Козлов]. – М. : Изд-во «БЕК», 1997. – 464 с.
22. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
23. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков // Красавчиков О. А. Категории науки гражданского права. Избранные труды : в 2 т. – М. : Статут, 2005–2005. – Т. 2. – 2005. – С. 49–241.
24. Краткая философская энциклопедия / [составит. Губский Е. Ф., Кораблева Г. В., Лутченко В. А.] – М., Издательская группа «Прогресс» – «Энциклопедия», 1994. – 576 с.
25. Купцова О. Б. Правотворческие ошибки как деструктивный фактор функционирования государства / О. Б. Купцова // Правотворческие

- ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах : материалы международного научно-практического круглого стола (29-30 мая 2008 г.) / под. ред. В.М. Баранова, И.М. Мацкевича. - М. : Проспект, 2009. – С. 460-467.
26. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / Лейст О. Э. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с.
27. Лилак Д. Д. Проблеми колізій у законодавстві України (теорія і практика) : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д. Д. Лилак, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 175 с.
28. Лысаковский Г. А. Коллизии в праве и меры по их разрешению: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История правовых учений» / Г. А. Лысаковский; науч. рук. В. Н. Артемова; Белорусский государственный университет. – Минск, 2002. – 20 с.
29. Лисюткин А. Б. О понятии категории «ошибка» в юриспруденции: Логико-философский аспект / А. Б. Лисюткин. // Правоведение. – 1996. – № 3 (214). – С. 20-26.
30. Лук'янець Д. М. Адміністративно-деліктні відносини в Україні : теорія та практика правового регулювання : [монографія] / Лук'янець Д. М. – Суми : Університетська книга, 2006. – 367 с.
31. Майстренко О. В. Теоретико-правові аспекти колізій у законодавстві України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Майстренко, Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х. : 2008. – 20 с.
32. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посіб. / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк ; за заг. ред. Б. В. Малишева. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
33. Матузов Н. И. Коллизии в праве: причины, виды и способы разрешения / Н. И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 231-232.
34. Мелехин А. В. Теория государства и права : учебник / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640, [1] с. – (Университетская серия).
35. Мірошніченко А. М. Законодавче закріплення принципів вирішення колізій у законодавстві // Слово національної школи суддів України. – 2013. – № 2 (3). – С. 163-167.
36. Москалькова Т. Н. Законотворческие ошибки: понятие, виды и пути противодействия / Т. Н. Москалькова // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских

- государствах : материалы международного научнопрактического круглого стола (29-30 мая 2008 г.) / под. ред. В.М. Баранова, И.М. Мацкевича. – М. : Проспект, 2009. – С. 17-25.
37. Москалюк О. В. Механізм подолання змістовних і темпоральних колізій норм права : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Москалюк; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К. : 2011. – 20 с.
38. Морозова Л. А. Правотворческие ошибки и процессуальные средства их устранения / Л.А. Морозова // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 5-11.
39. Наливайко Л. Р. Поняття та основні ознаки функцій держави / Л. Р. Наливайко // Правова держава : щорічник наук. праць. – К., 2005. – Вип. 16. – С. 177–191.
40. Нерсисянц В. С. Суд не законодательствует и не управляет, а применяет право / В. С. Нерсисянц // Судебная практика как источник права / Отв. ред. : Топорнин Б. Н. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 2010. – 48 с.
41. Общая теория государства и права : акад. курс в 2-х т. / под ред. М. Н. Марченко. – М., 1998. – Том 2. Теория права.
42. Пасична І. О. Стан та перспективи розвитку податкових правовідносин в Україні: Монографія. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – 205 с.
43. Пасичная И. А. Функции юридических фактов в налоговом праве / И. А. Пасичная // Сборник научных докладов «Теоретические и практические научные инновации» (29–31 января 2013 р.). – Краков, 2013. – С. 41–43.
44. Петришин О. В. Теорія держави і права [Електронний ресурс] : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.
45. Погорелова З.О. Законодавчий процес в Україні: проблеми теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Теор. та істор. держ. і права. Істор. політ і правових вчень / З. О. Погорелова. – К., 2004. – 170 с.
46. Погребняк С. Про колізії в законодавстві [Текст] / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 2003. – № 1 (32). – С. 26-33.
47. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекцій / Поляков А. В. – СПб. : Изд-во «Юридический центр «Пресс», 2001. – 642, [1] с. – (Ассоциация Юридический Центр, Санкт-Петербургский гос. ун-т).

- 48.Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход: [курс лекций для студ. высш. учеб. заведений] / Поляков А. В. – [2-е изд.]. – СПб.: Изд-во «Юридический центр «Пресс», 2003. – 845 с.
- 49.Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14–15, № 16–17. – Ст. 133.
- 50.Протасов В. Н. Правоотношение как система / Протасов В. Н. – М.: Юрид. лит., 1991. – 141 с.
- 51.Рабінович П. М. Загальна теорія права та держави : посібник [для студ. вищ. навч. закладів] / Рабінович П. М., Шмельова Г. Г., Луць Л. А. – Чернівці : 1993. – 61 с.
- 52.Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. – 5-те вид., зі змінами. – К., 2001.
- 53.Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. О. Рибалкін; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005.
- 54.Сердюк І. А. Термінологічна невизначеність категорії «тлумачення» в аспекті розкриття змісту об'єктивного права / І. А. Сердюк // Науковий вісник ДДУВС : зб. наук. праць. – 2014. – № 1 (69). – С. 40-52.
- 55.Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / Скакун О. Ф. – Харків : Консум ; Нац. ун-т внутр. справ, 2001. – 656 с.
- 56.Скоморовський В. Б., Гдичинський В. Б. Предметно-дисциплінарний характер емпірично-теоретичного компоненту правових парадигм у правотворчості / В. Б. Скоморовський, В. Б. Гдичинський // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2018. – № 6. – Т. 1.
- 57.Современный философский словарь / под общей ред. д. ф. н. профессора В. Е. Кемерова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 864 с.
- 58.Сорокин В. Д. Избранные труды / предисл. д-ра юрид. наук, проф., Д. Н. Бахрах; д-ра юрид. наук, проф. В. В. Денисенко / В. Д. Сорокин. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 1086 с.
- 59.Стецик Н. В. Судова правотворчість загальнотеоретична / Н. В. Стецик // Часопис Ададемії адвокатури України. – 2010. – № 8. – [3 січня]. – С. 11.
- 60.Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / Сухонос В. В. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.

61. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2009. – 1008 с.
62. Сырых В. М. Теория государства и права : учебник для вузов / В. М. Сырых. - М. : Былина, 1998. – 704 с.
63. Теория государства и права : курс лекцій / [Байтин М. И., Григорьев Ф. А., Зайцев И. М. и др.]; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юристь, 1997. – 672 с.
64. Теория государства и права : учебник для студ. высш. учеб. заведений / [Егоршина О. П., Игнатенко Д. И., Индык А. Г. и др.]; под ред. Р. А. Ромашова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 630 с. – (Серия «Учебники и учебные пособия»).
65. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: тези доповідей регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 14 грудня 2018 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2018. – 464 с.
66. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
67. Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 468 с.
68. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів / 309 310 [Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.] ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – 204 с.
69. Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине : монография / вступ. ст. В. Ф. Погорилко. – К., 2001.
70. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции / Тихомиров Ю. А. – М. : Изд-во г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – 355, [14] с.
71. Тлумачний словник української мови : понад 12500 статей (близько 40000 слів) / за ред. д-ра філологічних наук, проф. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2005. – 992 с.
72. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монографія / Тодика Ю. М. – Х., 2001.
73. Фаткуллина М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве: проблемы квалификации : автореф. дисс. на соискание уч.

- степени канд. юрид. наук / М. Б. Фаткуллина. - Екатеринбург, 2001. – 24 с.
- 74.Фещенко Н. В. Конституционное правосудие. Судебный процесс : учебное пособие. 3-е изд., перераб. и доп. / Н. В. Фещенко – М. : Юрист, 2010. – 527 с.
- 75.Философский словарь / [Андрущенко И. В., Вусатюк О. А., Линецкий С. В., Шуба А. В.]. – К. : А. С. К., 2006. – 1056 с.
- 76.Философский энциклопедический словарь / гл. редакция : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
- 77.Філософський енциклопедичний словник / [наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук]. – К. : Абрис, 2002. – 742, [2] с. – (Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України).
- 78.Фрицький О. Ф. Конституційне право України / Фрицький О. Ф. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 535 с.
- 79.Харитоновна О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії) / Харитоновна О. І. – О. : Юридична література, 2004. – 328 с. – (Одеська національна юридична академія).
- 80.Хропанюк В. Н. Теория государства и права : [учеб. пособие для вузов] / В. Н. Хропанюк ; [под ред. В. Г. Стрекозова]. – М. : ДТД, 1996. – 384 с.
- 81.Чернадчук В. Д. Бюджетні правовідносини в Україні : теорія, практика та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Чернадчук Віктор Дмитрович. – Київ, 2010. – 419 с.
- 82.Чернадчук В. Д. Стан та перспективи розвитку бюджетних правовідносин в Україні : [монографія] / Чернадчук В. Д. – Суми : Університетська книга, 2008. – 456 с.
- 83.Чиркин В. Е. О публичной власти (постановка проблемы) / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 2003. – № 10. – С. 8–15.
- 84.Шумляева І. Нормотворчість суб'єктів місцевого самоврядування як форма управлінської діяльності [Електронний ресурс] / І. Шумляева. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/20114/11 sidfud.pdf.
- 85.Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 4: Н–П. – 2002. – 720 с.

- 86.Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 6: С–Я. – 2004. – 765 с.
- 87.Ященко Р. Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретикоправовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ященко Роман Юрійович. – К., 2013.

Навчально-методичне видання

Пасічна Ірина Олександрівна

Навчальний посібник із дисципліни
«Законотворчість, правотворчість та правореалізація» для студентів
спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування

Редактор

Комп'ютерна верстка

І.О. Пасічна

Друк RISO

обл.-вид. арк. 6,3

Поліграфічний центр
Полтавського національного технічного університету
імені Юрія Кондратюка
36601, Полтава, пр. Першотравневий, 24
свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 3130 від 06.03.08

Віддруковано з оригінал-макета ПЦ ПолтНТУ